

MARIJA FABKOVIĆ: MEMOARSKI ZAPISI

Prijepis rukopisa

- 1.¹ Majci za volju, koju neizrecivo ljubio, sklonu se stupiti u klerikat gdje je prob[or]avio tri – 4 godine, dovršivši tamo više razrede gymnazije i jednu do dvie godine theologiju. Nejednom spominjao veseli, djački ondašnji život ala i uzvisite misli o dužnostima prema domovini i hrvatskomu narodu. Odredjene imahu dane, gdje su se učili slavenske jezike, naročito česki i poljački. Predgovor Kolarove² Dcera Slavy znao još od onda s pameti. Pisan je u hexametrima. I šaljivih crtica iz tog života bilo je dovoljno a on sa sretnim svojim humorom nejednom – kako reče – do umora razasmijao nesamo saučenike već i profesore, većinom kanonike. Svi su ga voljeli.

Ne potraje dugo a Šandor [Skender] opazi da nije stvoren ni zvan za theologičku struku. Tako polagacko sazrijevala u njem ova nakana: ostaviće bogoslovlje, podvrći će se učiteljskim ispitom – pa onda? – Pogadjajte kamo će? – U zanat! Izučivši ga, proputovati će svijet kao kalfa ili stupiti u službu u odličnoj, aristokratskoj kući, te proučavati i one tak zvane više slojeve društva.

Sve ove nakane snovao tako koncem godine 45. a snovati i stvarati značilo kod njega isto. Pripomoćju rodjaka Tkalčića mogao je jednostavno ali pristojno odjeven izaći iz sjemeništa (zagrebačke crne škole) a oprostivši se s plaćucom majkom i nešto

2. skeptički glavom kimajućim ocem, – ode Šandor (tako zvahu ga doma i Samoborci) tornistr³ na ledjima, pješice u Požun⁴ preko Beča, gdje u kući Stock im Eisen⁵ imao zemljaka, krojačkog ili tapetarskog majstora – koji ga prijateljski

1 Brojevi označavaju numeraciju/paginaciju iz rukopisa, a svaki broj u pravilu „pokriva” četiri stranice u rukopisnoj bilježnici.

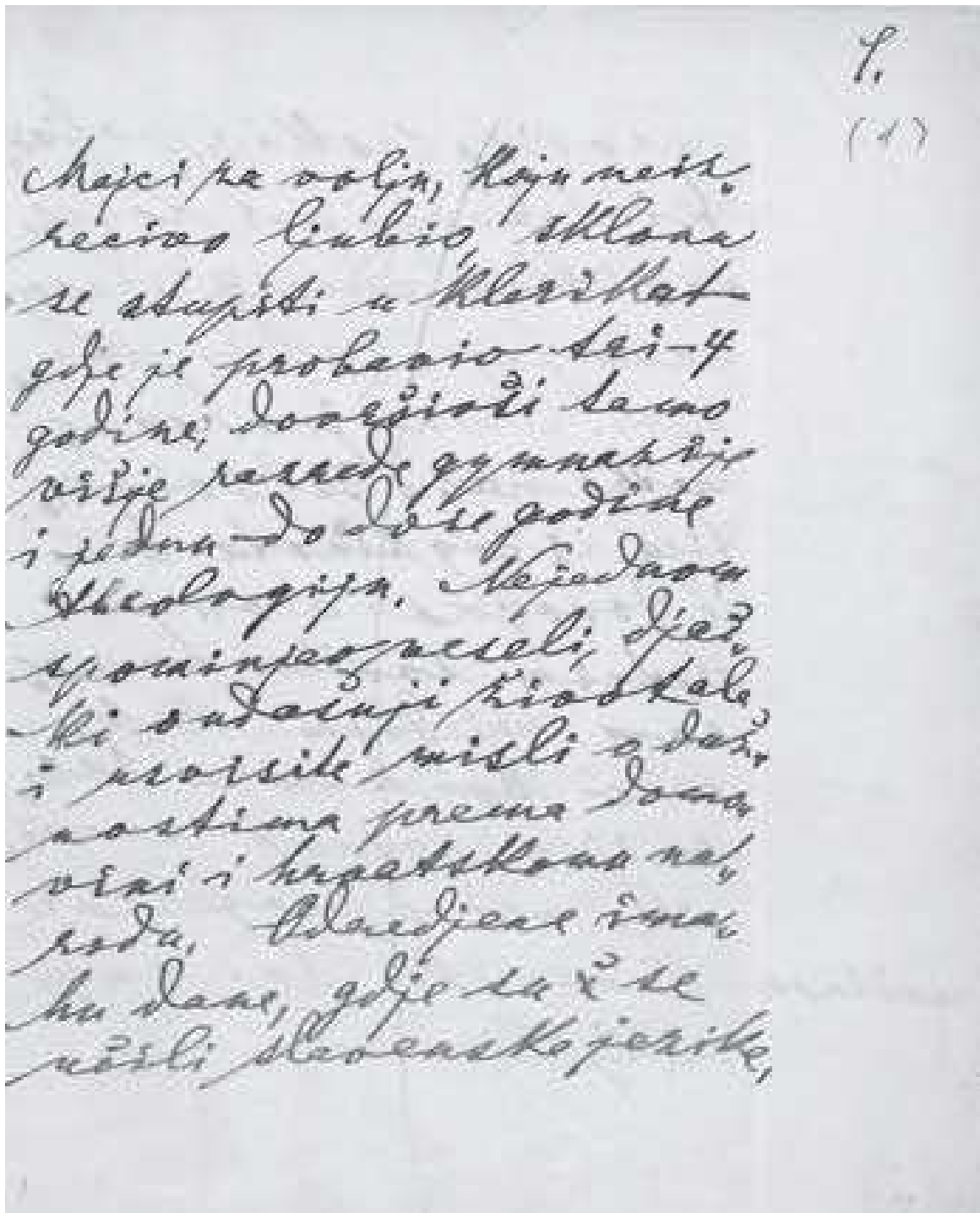
2 Jan Kollár (1793. – 1852.), češki književnik i polihistor slovačkoga podrijetla, zagovornik slavenskoga jedinstva. Glavno djelo mu je *Kći Slavy (Slávy dcera)* (Kollár, Ján. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod „Miroslav Krleža”, 2013. – 2024. Pristup ostvaren 29. 11. 2024. <https://www.enciklopedija.hr/clanak/kollar-jan>).

3 Naprtnjača.

4 Hrvatsko arhaično ime za Bratislavu.

5 Željezni stup ili Drvo čavala, datira iz srednjega vijeka, nalazi se na fasadi zgrade na uglu Grabena i Kärtnerstrasse, na Trgu Stock im Eisen, nasuprot katedrale sv. Stjepana u Beču.

nekoliko dana postotio [sic!], prativši ga Bečom upućivajuć ga o znamenitim kulturnim stečevinama tog glavnoga grada, o zavodima (Muzea, kazališta, crkve i drugo). Na to opet pješice u Požun, putem tu i tamo na konak u samostane, gdje su ga prijatno primali. Na skoro stupi kod stolarskog majstora, Slovaka Belina u zanat kao šegrt i podvrgavao se svim početnim zahtjevom te nauke. U brzo



Prva stranica rukopisa Marije Fabković (HŠM A 2265)

uvidjao je majstor, djetići i svi ostali, da to nije obični naučnjak i majstor odredi, da ne imaju Skenderu tikati, već vikati. Htjio mu i druge dati polakšice u poslu, na što ali novak u zanatu nije pristao veleći, da bi se time njegovo imenovanje djetićem (kalfom) samo proteglo. Sgotovljeno već pokućstvo raznašao ili na ručnim koloima razvažao to sam, to s inim naučnikom kamo je trebalo. Predavajući jednom naručenu škrinju biskupu Mojžišu⁶, ovaj prepoznavši u njemu bivšeg omljubljenoga učenika, presenećeno kliknu latinski: „Skendere, sinko, jesi to zbilja ti?” – Biskup odobri mu nakanu, bodreći ga: Kad već ne možeš izpuniti majčinu želju a, Ti, kako te poznam, ostati ćeš u svim društvenim odnošajima čestitim,

3. I pozivao ga k sebi nedjelom k objedu, gdje je u kolu rodoljuba slovačkih, kasnije znamenitih muževa, prisustvovao njihovim razpravama o budućnosti ubogih potištenih naroda slavenskoga plemena. Medju jinimi bio je Hurban⁷ Štur⁸, Hodža⁹ i mnogi drugi. Pohadjali su Sk. [Skendera]¹⁰ u njegovoj radionici te bi ga nejednom izprosili k sebi ili k biskupu, da prisustvuje njihovim razpravama. To bilo, nade u bolju budućnost slavenskih naroda u obće, napose kako će se Slovaci osloboditi tatarskoga, hoću reći magjarskoga robstva. Svi suglasiše sa planom Skenderovim, tičući se izučenja zanata i potonjega zanimanja, uz koje, kanio po mogućnosti dalje se baviti naukom filozofskom.

Al tu nadodje divna al varava godina četrdesetosma. Poput nekojih aloa koje cvatu samo jednom za 50 ili za 100 godina pa žuri se, pokriti, (hoćeš li vidjeti divni, moćni joj cvijet, da valja otvoriti krov grijarnice – košto su morali načiniti prije – mislim 20 godina ovdje u nadbiskupskim vrtu. Rascvala se stogodišnja aloa a tolikom se silom razbujao njezin cvijet, da su morali oddići stakleni krov, da se ta rarita ne polomi) na zlatnom oblačiću polagacko spuštala se s neba

6 Stjepan Mojzes (1797. – 1869.), slovački biskup i političar, na zagrebačkoj Kraljevskoj akademiji predavao filozofiju i grčki od 1830. do 1847., podržavao ideje i rad iliraca (Mojzes, Stjepan. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod „Miroslav Krleža”, 2013. – 2024. Pristup ostvaren 29. 11. 2024. <https://www.enciklopedija.hr/clanak/mojzes-stjepan>).

7 Jozef Miloslav Hurban (1817. – 1888.), slovački književnik, vođa slovačkoga nacionalnog pokreta (Hurban, Jozef Miloslav. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod „Miroslav Krleža”, 2013. – 2024. Pristup ostvaren 29. 11. 2024. <https://enciklopedija.hr/clanak/hurban-jozef-miloslav>).

8 L’udovít Štúr (1815. – 1856.), slovački književnik i političar, istaknuti predstavnik slovačkoga nacionalnog pokreta i književnoga romantizma (Štúr, L’udovít. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod „Miroslav Krleža”, 2013. – 2024. Pristup ostvaren 29. 11. 2024. <https://www.enciklopedija.hr/clanak/stur-ludovit>).

9 Michal Miloslav Hodža (1811. – 1870.), slovački filolog, jedan od vođa slovačkoga ustanka 1848. (Hodža, Michal Miloslav. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod „Miroslav Krleža”, 2013. – 2024. Pristup ostvaren 29. 11. 2024. <https://www.enciklopedija.hr/clanak/hodza-michal-miloslav>).

10 U rukopisu se u pravilu za Skenderovo ime koriste kratice Sk. ili S. U nastavku prijepisa rukopisa pisat će se puno ime bez uglatih zagrada.

božanska mu kćer – sloboda – nu ne dopre do zemlje, ne osreći narode – samo iz daljine

4. pokaže svjetlo svoje lice. Ostavi Skender pilu, blanju, čekić i ostalo, pa u Beč kamo je zatim stigla deputacija iz Zagreba koja tu iščekivala i dočekala potvrđenje Jelačića na bana. Kukuljević predade u ime ostalih Skenderu pismo za sabor sa viješću da je Jelačić postavljen na bana. Skender kao skoroteča¹¹ hitio u Zagreb. Putem zaustavi ga znanac poštmeštar – izmami mu veselu vijest a ne budi lijen, hiti kući, zajaši konja vilenjaka, pa razglasi radosno po svoj Granici novinu, kao da on bio njezin donosioc. Skender zatim sav ugrijan banu u skupštinu a veselju i klicanju Živio ban Jelačić ni konca ni kraja. Kasnije ban saznajući za poštmeštra, imenova ga vrhovnim pošta ravnateljem u Hrvatskoj i u Slavoniji. Za pravog skoroteču nije saznao.

Naprasitost, pustajstvo ubijanje intrigiranje Magjara došlo do tog stupnja, te se vidjelo da ne bude druge pomoći [sic!] već da se narod digne k protiva takovom divljačtvu kao jedan list – što se svakako laglje rekne nego oživotvori.

S Graničari bio lahak račun, rođeni vojari, al ne tako sa civilisti. Trebalo je učiti, vježbati poput redovitih vojnika a i Skender brzo i lahko prisvojivši si vojničku okretnost, sam onda vježbao druge, postavši na skoro častnikom. Godine 48. [1848.] oko Miholjeva otputi se sa povjerenom si četom najprije u Slavoniju a utabori se u selo... blizu Požege, gdje su se sastali sa drugimi dobrovoljci uz vodju - - - Tja onamo navaljivali bi Magjari – a –

5. i počinili silne zločine. Skender vodio je iztražnu stražu – [nečitko] a nejednom došlo do živahnog, krvavog kreševa.

Tu je upoznao običaje i način života u zadrugama i mogao bar u stankama – stanovati dosta udobno kod imućnih seljaka u zadrugama ili kod popova, nu on volio spavati pod širim nebom medju ostalim sudrugovima.

Medjutim bio i Horvat Mirko, onda uzhićeni rodoljub, potonji predsjednik Hrvatskoga sabora – sada odani sluga Magjarom. Kasnije nisu dolazili jedan s drugim u doticaj, a Sk. [Skender] opazivši, kamo Mirko smjerava, sretnuvši se slučajno s njime, samo hladno bi ga pozdravio, te išao dalje. Nu nekoliko godina prije svoje smrti Mirko Horvat posried Jelačićeva tržišta obustavi Sk. Fabkovića, rekavši: „Pa mi barem reci, zašto si tako svoje glave, dā lud si! Ti sa svojim znanjem zauzimaš bi si prvo mjesto u školskom odsjeku, a ovako kukavni si pučki lera¹²” – doda porugljivo. „Al duša mi je mirna”, Skender na to, [„]savjest me ne peče, da sam izdao domovinu, pomagao ju gnjiječiti, sklopivši

11 Skoroteča – teklič, glasnik.

12 Lera (razg.) – učitelj (od njem. *Lehrer*).

se s njezinim neprijateljima. Ti si propao, tebi ne ima spasa, s Tobom sam gotov! S bogom Mirko!” I Skender uzdignuvši glavu, ode od njega. Evo kamo me zavede ova epizoda.

Neki blagdan sjedili su kod objeda kod pope

6. pri objedu, posrkavši stopram¹³ tanjur juhe, kad zazuje trubente, zaleleću na crkvi zvonovi a Magjari! Magjari! zaori selom. Skender kao odijelni komandant prvo zajaši vranca pa u malo časova četa spremna hiti neprijatelju u susret da recognoscira. Drugi utvrđavaju bedeme, što su jih na brzo već prije ustrojili na otkritim stranama sela. Ob ovoj iznenadnoj navali magjarske vojske na Hrvate nejednom je Skender pripovijedao šaljivu, nu istinitu epizodicu. Kad neprijatelj u velikoj premoći već se približavao a pucao iz topova, razmete nasip, pod kojim ležećke pucali su Hrvati skrivi, a nevidjeni. Sudruga Skenderova Janka S. zasuje zemlja srušena taj čas nasipa, a on preplašen u smrtnom času kriknu: „Skendere, jesam li živ?” Bio živ i zdrav, tane ga ne dosegnu ali dvie ure kasnije raznesle su ga magjarske sablje na komade.

Drugi su taj ili onaj manje više (laglje ili težje) ranjen, sretno uzmakli. I ubogi se popo nihao na lipi pred kućnim vratima, majku staricu, ženu razsjekoše - - -

Kad su kasnije Magjari bili potučeni, razišli se dobrovoljci svojim kućama.

[umetnuta bilješka na margini, vjerojatno namijenjena Davorinu Trstenjaku¹⁴ U – mislim – Službenom bosanskom glasniku podao J. Kempf crticu, spadajuću u preddoblje evo navedenog vojnikanja. Preskočih i ono, podano u „Školi” valjda primiste? [kraj napomene]

Skender ne povrati se u Požun, već ode u Prag – da nastavi filozofiju. Stigao je onamo u ožujku g. 1849.

7. Nije li u tom ironija sudbine? Skender bivši u ratu, a naokolo njega nejedan mu pao sudrug – to ranjen, to mrtav, on sam ostao nedotaknut.

Mene pako – nebivšoj u „ratu” ranili su granatiri u nogu i u podlakticu, u buni – tobožnjaj buni a strijeljala je vojska u neoboružano pučanstvo. O tom drugi puta.

- - - - -

13 Stopram (reg.) – tek, upravo.

14 Davorin Trstenjak koristio se zapisima Marije Fabković prilikom pisanja knjige *Fabković i Skender i Marija* (Zagreb: Izdanje Knjižare Čelap i Popovac, 1919.). Knjigu je napisao 1906., a očekivao je da će ju objaviti Hrvatski pedagoško-književni zbor.

U Pragu Skender na skoro upozna se sa prednjacima českoga naroda: Erbenom¹⁵, Havličkom¹⁶, Čelakovskim¹⁷, Purkynjom¹⁸, Sladkovskym¹⁹, Dr. Amrlingom²⁰ i mn. dr.

Marljivo pohađao predavanja Purkynjěva na sveučilištu a uz to revnim bio slušateljem pedagogije na učiteljištu českom što ga ravnao znameniti psiholog, pedagog, mnogovrstni učenjak Med. liječnik K. Amerling.

Na nauku u Prag dodjoše Skenderovi znanci, sudrugovi, iz mladih godina: V. Pacel²¹, Pepo Vranycany²², iz Srbije Novaković, iz Bugarske Popov i mn. ini. Kao da tvore zadrugu. Skender, Pepo i Vinko bili su gotovo nerazdruživi.

- - - - -

Ono doba nije postojalo javnih škola za djevojke osim škole pučke česke, i njemačke. Nu bilo zavoda privatnih francezkih i njemačkih za tak zvanu višju naobrazbu a ono zatim u tu svrhu, da se ženska mladež odtudjuje, germanizira u obće, da zaboravi svoje pleme, poreklo. Smilila se ova ženska tmina rodoljubnim muževima a ustrojše šestrazrednu privatnu djevojačku školu, obukovnim jezikom českim pod vodstvom gje Svatave Amerlingove

8. nu prava duša svega, stvoritelj osnove intelektualni motor bio suprug joj Med. dr. psiholog i pedagog na glasu. U školu upisati se mogle djevojke od 7. do 13. godine dobe. – Za djevojke pako već odrasle – a hodale su i gospoje – ustrojen cours večernji danomice od sedme do devete ure, a pozrtvovani, rodoljubni muževi izredjahu se, danas jedan, sutra drugi, te su se predavanjima trudili oko prave, višje ženske naobrazbe. Žrtvovala se tu već prije spomenuta gospoda: Dr Amerling, Dr Purkynč, Čelakovsky, Erben, Vocel²³ i drugi.

- - - - -

Čudite se skačem poput koze s kamena na kamen – molim samo malo jošte strpljenja.

15 Karel Jaromír Erben (1811. – 1870.), češki književnik, istaknuti predstavnik českoga preporoda.

16 Karel Havlíček Borovský (1821. – 1856.), češki književnik, novinar i političar, istaknuti predstavnik českoga narodnog preporoda.

17 František Ladislav Čelakovský (1799. – 1852.), češki književnik i folklorist, prikupljao slavensku narodnu baštinu, održavao veze s ilircima.

18 Jan Evangelista Purkyně (1787. – 1869.), češki anatom i fiziolog.

19 Karel Sladkovský (1823. – 1880.), češki pravnik, političar i novinar.

20 Karel Slavoj Amerling (1807. – 1884.), češki pedagog, filozof i liječnik. U rukopisu se dosljedno piše Amrling, no u nastavku teksta rabiće se pravilno – Amerling.

21 Vinko Pacel (1825. – 1863.), hrvatski jezikoslovac i književnik, gimnazijski profesor i autor udžbenika.

22 Josip Vranycány (1831. – 1866.), pravnik i političar.

23 Jan Erazim Vocel (1802. – 1871.), češki pjesnik, arheolog i povjesničar.

- - - - -

Svake nedelje i svetka sastale se slušateljice, professori zavoda, te se pjevalo na klavir ili gusle, deklamiralo, analizovalo to ili ono novo djelo književno a o osmoj uri svaki svojoj kući, bolje reći svomu domu. Pri takvoj odpoldanjoj nedjeljnoj zabavi otvore se iznenace vrata a domaćica predstavi društvu tri strana mladića Hrvata, koji su tražili domaćinu, imajuć mu predati ne znam koju srbsku knjigu, mislim pučke pjesme, koje Dr. A [Amerling] želio pregledati.

Malo prije kukurikala sam uz klavir refrain Rusanove²⁴ pjesme – Na bojište za dom mili, hajdmo, hajdmo proti sili, na bojište za dom mili, hajdmo, hajdmo do boja! kad su mladići unišli. Jedan od njih upita, koja gospod. [gospodica] to pjevala – na što reče: „To bude moja žena!” Bio to Skender.

9. Tu, dakle u školi, vidjeli smo se prvi puta; u historičkoj Krapini, posrijed divotne naravi, pri zpjevu slavulja, pod cvatućimi granami voćaka, što su nam virile u odprta okna – pogledali smo se posljednji puta. Krasna, ukoliko ona može krasna biti, mirna, poetička to bila smrt. A ja, ruku na velikom, predobrom, plemenitom srcu – kad je posljednji put kucnulo, rekoh: „Doći ću na skoro!”

Kad smo se razilazili kući, umoli Skender od g. Amerlingove dozvolu, da me smije pratiti kući – išle smo dvije ja i drugarica (od malenih nogu Mare Fösstrova – a drugujemo vijerno već preko 66 ljeta!). Sutradan predstavi se Skender roditeljima i zamoli da smije kadikad dolaziti – jer, svršivši nauke, kani me oženiti. Otac odvrati, da bi ti njegovi pohodi morali biti veoma rijetki, buduć moram marljivo učiti se (pohadjah onda vježbaonicu na C. kr. uzornoj školi njemačkoj u Pragu – jer česke ne bijaše) a svaka buduća pripravnica morala radi njem. jezika, da se utvrdi, tom školom proći.) Ima na takove misli još vremena, nastavio otac, ta mlada je!

Čudnih li zaruka! Zar ne? Mene Skender ni nepita, kao da se to razumjeva samo sobom, o tako zvanog, sada modernog courmacherei²⁵, nikada ni spomena.

Došavši iz škole – ako je već prisutan bio, pregledavao je moje zadaće, a divio se u veliko, da „već tak”, jako dobro znam njemački. Kao danas vidim začudjeno mu lice, kada sam na česki s mjesta mu čitala njemački izradak. Kako da su postale sopke²⁶?

24 Ferdo Rusan (1810. – 1879.), hrvatski glazbeni amater, ilirski i pučki pjesnik.

25 Courmacherei – koketiranje.

26 Sopke – vulkani.

10. Svakako po pripovijedanju učiteljice Skender naravski da nije znao njemački kao ni njegovi sudrugovi, ja pako mislila da se šali, toli nepojmljivo bilo za mene, da onaj koji ide na sveučilište i na paedagogium, ne bi znao njemački – te smatrah sve kao šaljivo zadirkivanje – pa bilo smijeha dovoljno.

Uz ovu školu hodah marljivo na večernja predavanja gore spomenuta kod gdje. Amerlingove, pa ostalo nam je veoma malo vremena, da se sastajemo. Kako su bili Hrvati svagdje vrlo obljubljeni, to jih je pozivalo na sve strane u gradu i na ladanju a oni kuda hodaju pjevaju da sve ori na okolo.

Obćinstvu, znancima, rodoljubnim prijateljima to godilo a rado su slušali pučke pjesme hrvatske – naročito primorske, s onim melankoličnim svojim arijama i refrainima, kao: „Popuhnul je tihi vjetar, popuhnul je od Levante!” – Skender bijaše uvijek vodja, počeo a svi za njim. Tako mladi, čvrsti glasovi, dakako, zrak se na daleko uzbibao a budio odziv. Što je ugadjalo obćinstvu, nije debelim ušima uhoda, jer onda uzbujala špiunaža u bujni, otrovan zaduhu šireći cvijet. Što je varava godina četrdesetiosma obećavala, sve one nade u pravu slobodu naroda, na slobodan intelektualan razvitak, napredak, sve je to utonulo u smrdljivom glibu natražnjaštva i absolutizma. A kako bi kćer neba, sloboda,

11. obstajati mogla u takovom milieu – (u središtu). Uzdignu ranjena krila te prhnu daleko otale. Hrvati, koje kao sjena jim slijediše uhode, pozvani bješe na policiju, na odgovornost radi „revolucionarnog” ponašanja radi „bunjenja” miroljubivog obćinstva a pogroženo jim exilom a spasonosnu dali mladićem napomenu, da se drže samo nauka.

Uhode, detektivi sada još većma vrebaše, kako bi barem nekoje i u čem sumnjivom ulovili te uzmgli jim dokazati corpus delicti. A mladići bijahu nerazdruživi. Kad u crkvu, „tajni” za njimi. U poldan u gostioni bio prije njih – vjerno bi jih pratio u kavanu – a u večer nedaj bože da jih pust na samu. Njegovi drugovi boravili bi vazda u blizini da mu skoče u pomoć, kad bi konačno kojega ulovio.

Nu i „crolirci” nastojahu riješiti se te nemani i dogovore se o načinu. Tako neke večeri sjede u gostioni čekajući večer, kad se u njihov razgovor umješa kod drugog stola sjedeći, nepoznati jim gospodin, koji stane oštro osudjivati sada vladajuće uhodarstvo, te počme ukoravati vladu, cijeli stavajući system a dotaknu se nemilice i krune. Kao jedan list dignu se mladići sgrabe uhodu i van s njim na vrata na ulicu, uz pratnju nebrojenih čušaka i guranja. Htjeo jih je navesti na tanak led, bio maskiran, da ga nebi prepoznali – tako se prijatelji sretno riješili uhode.

12. Došlo exiliranje iz Česke a Skender uputi se – kako izvolite čitati u „Školi”.²⁷

Godine 1850. probavih u Galiciji s gdjom Honoratom Zapovom²⁸ – došavši kući, proučih c. k. paedagogium njemačko – jer drugog nebijaše a g. 1853. stupih kao učiteljica 1. i 2. raz. [razreda] u priv. [privatnu] školu gdje Amerlingove. Ovo navodim kao factum da samo 8 ili 9 mjeseci bijah u istom mjestu sa Skenderom te smo se svo ostalo doba dopisivali.

Zatim Skender ograničen samo na Hrvatsku, povrati se u Zagreb primi ponudjeno mu mjesto kod velikog župana Bunjevca kao odgajatelj sina mu Vladka. Godinu na to postane učiteljem hrvatskog jezika na riječkoj realci, gdje već i V. Pacl²⁹ bio učiteljem gimnazije. Skender ujedno danomice obučavao privatno baruna Kellersperga, potonjega gouverneura u Českoj. Kellersperg se vanredno zanimao za sve odnošaje Hrvata i ljubio bogati i ljupki jim jezik o čem se nejednom pred Skenderom izrazio; voljio ga i ponašao se prema njemu u svakom obziru kao pravi cavalir. Talijanomaši nijesu ni čuti htjeli o obučavanju hrvat. jezika na Rijeci, talijanskom gradu, nahuškali su školsku mladež, koja primi Skendera sa zviždukanjem, piskutanjem, lupanjem nogama o tlo – riječju: paklenim concertom.

13. Skender prekrizanih ruku sjena smješka na ustima, stoji na cathedri a tihano motri bjesneću mladež. Učitelji talijanomaši, stojeći za vratima, zlorado se smijuckahu. Dan, dva, a djeca za njim ludovala, a što više? Jedan od njih, koji mladež proti Skendera najviše huškao, nejednom bi došao moliti ga, Skendera, neka mu djecu umiri kad su mu narasla preko glave. Skender po njem kruhom, kad on njega kamenom. Pacl [Pacel], Kurelac, Skender svaki dan se sastajali bruseći, gladeći hrvatštinu, nasladjivajući se a uživajući u njezinom milju i bogatom preobilju. Nejednom sjedili bi do kasne noći pri mjesečini, na žalu morja, doticajući se umom svojim i najtanjih žilica korenja razgranjenoga preko polovine zemaljske kruglje.

27 U časopisu *Škola*, god. IX, 1898., br. 4 i 5, str. 49-52 i 65-67, Julije Varžička piše o Skenderu Fabkoviću. Marija Fabković upućuje na sljedeći odlomak u *Školi* (str. 51): *Fabković se uputi u Krakov, gdje je htio da nastavi svoje nauke, al već u Treboni, na među Šlezije, dođe mu u susret policajni činovnik: „Sie sind Skender Fabković?” „Jest” „Und reisen nach Krakau?” – „Da” – „Glückliche Reise!” i ode slatkim porugljivim posmijehom. Fabković imadijaše u Krakovu poznatu obitelj Matějko, iz koje niknu slavni poznati historički slikar „Jan Matějko”. Jedva je Fabković stupio u stan Matějka, već se tu stvori činovnik policista, predavši pismen „verdict” (dosudu), da Fabković ne smije dulje nego 24 sata boraviti u Krakovu. – Njegovim drugovima, koji se uputiše u Beč i u Gradac, dogodilo se isto, te bijahu mladi ovi buntovnici internovani (upućeni) svaki svojoj domovini.*

28 Honorata Zapová (1825. – 1856.), poljska plemkinja, spisateljica i prevoditeljica, udala se za češkoga povjesničara, pedagoga i književnika Karela Vladislava Zapa.

29 Vinko Pacl (1825. – 1869.), gimnazijski profesor u Rijeci, Varaždinu i Zagrebu, jezikoslovac i književnik.

Koncem šk. god. 1852. raspisan bio konkurs za novo ustrojenu glavnu dječjačku učionu u Virovitici, gdje donle bila po starovječnom systemu tako zvana obo-spolna škola trivialna sa 2 ili 3 razr. sa jednim učiteljem Švabom, žena mu ta-kođer Švabica, ne znajući pošteno izgovarati koju hrvatsku riječ, unatoč dugog svog boravka u Slavoniji, „obučavala” ručni rad, ne imajuć dakako nikakvog k tomu osposobljenja. Motale su se učenice po dvorištu uz perad u staji oko marve a u vrtu su plevile ili pomagale kod pranja rublja, jer gospa „lererica[?]”³⁰ nije

14. imala sluškinje. Pravomu pak ručnom radu obučavao je u školi pater Vilhelm francizkaner, pokazivao bi jim „štrikati”, plesti, „merkati”, bilježiti rublje. U školi bile su djevojke od sedme do četrnajste godine, a ove najstarije vodio bi pater Vilhelm radi „lijepa izgleda” na crkveni zvonik, pušćao jednu po jednu gore valjda radi sigurnosti a stopram dok prva iščeznula mu s vida, smjela se po-peti druga a svaki pomno gledao je l' dostupila. Vrli to bijaše kateketa. Virovitica nije vodom bogata – samo tanahna vena sporo i lijeno se vukla, zabludivši amo odnekud s brežuljaka obraslih bujnom vinskom lozom. Blizu Virovitice izkopali su poduboku jamu, koju strujica s vremenom napunila a tamo bi čas do časa se tko okupao.

Kao znameniti pedagog i čovjek dobra srca, pater V. [Vilhelm] bio i ovamo u ljetnoj žegi vodio učenice da se okupaju – a sam bi čekao za grmljem i šikarom, što su obale te mlake rubili. To, da ne bi tko nepozvani iznenace došao a djevojke dakako one odraslije, male bi se mogle utopiti, presenetio u rajskoj uniformi. Da pater Vilhelm za šikarjem revno svoj breve molio i samo se razumjeva.

15. Oprostite, što Vas dovedoh k tako smrdećoj kaljužini – podajem tu sliku kao vrelo potonjih kojekakvih mržnja prema Skenderu i kasnijih neprilika, buduć je energički tomu „odgoju” stao na put.

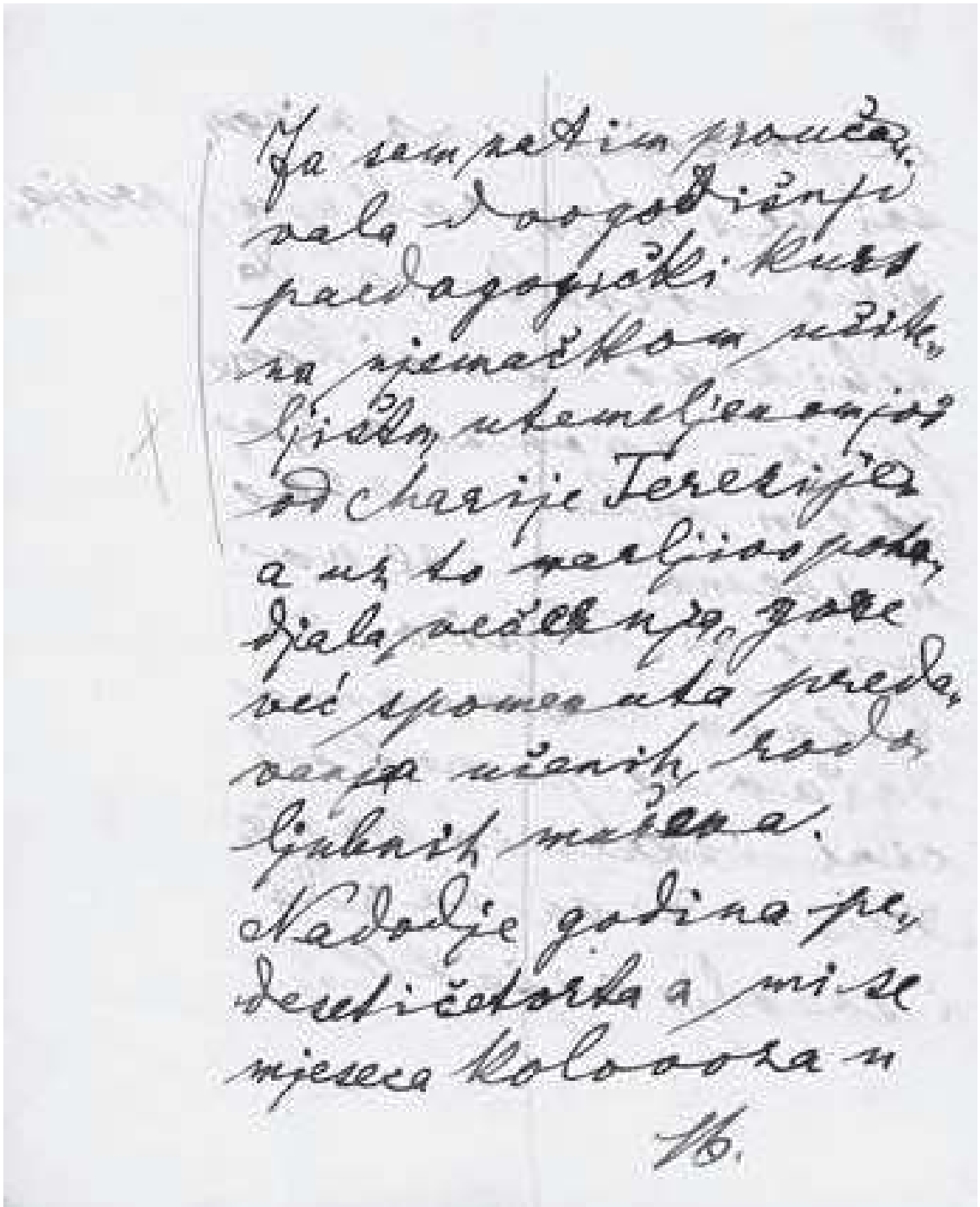
Sudite s toga koli čvrsto su fratri držali školu u svojim šakama a koli junački se stisnuli, da ne dodje u druge ruke. To se sbivalo škol. godine 1852/3. Gradjan-stvo za nedugo počelo otvarati oči, prianjati „novoj” školi i učitelju, naročito, kad je vidjelo da i gospoda, to od političke, to od občinske oblasti, pa i svi kneževski (Knez Lippe Schaumburg bio onda vlasnik virovitičkih svih imanja nekad Pejačevića) činovnici prianjaju uz njega, svi se s njim rukuju, prijatelje, pozivlju ga, da nebi znao kamo i kome prije – nu on se, ako prem mlad, držao u svemu umireno – nije hlepio za bučnim zabavama, držao se je nekolicine iskrenih prijatelja – ti su vazda i svagdje rijetki.

Ja sam zatim proučavala dvogodišnji kurs na njemačkom učiteljištu, utemelje-nom od Marije Terezije, a uz to marljivo pohadjala večernju, gore već spome-nuta predavanja učenih rodoljubnih muževa.

30 Učiteljica (od njem. *Lehrerin*).

Nadodje godina pedesetičetvrta a mi se mjeseca kolovoza u

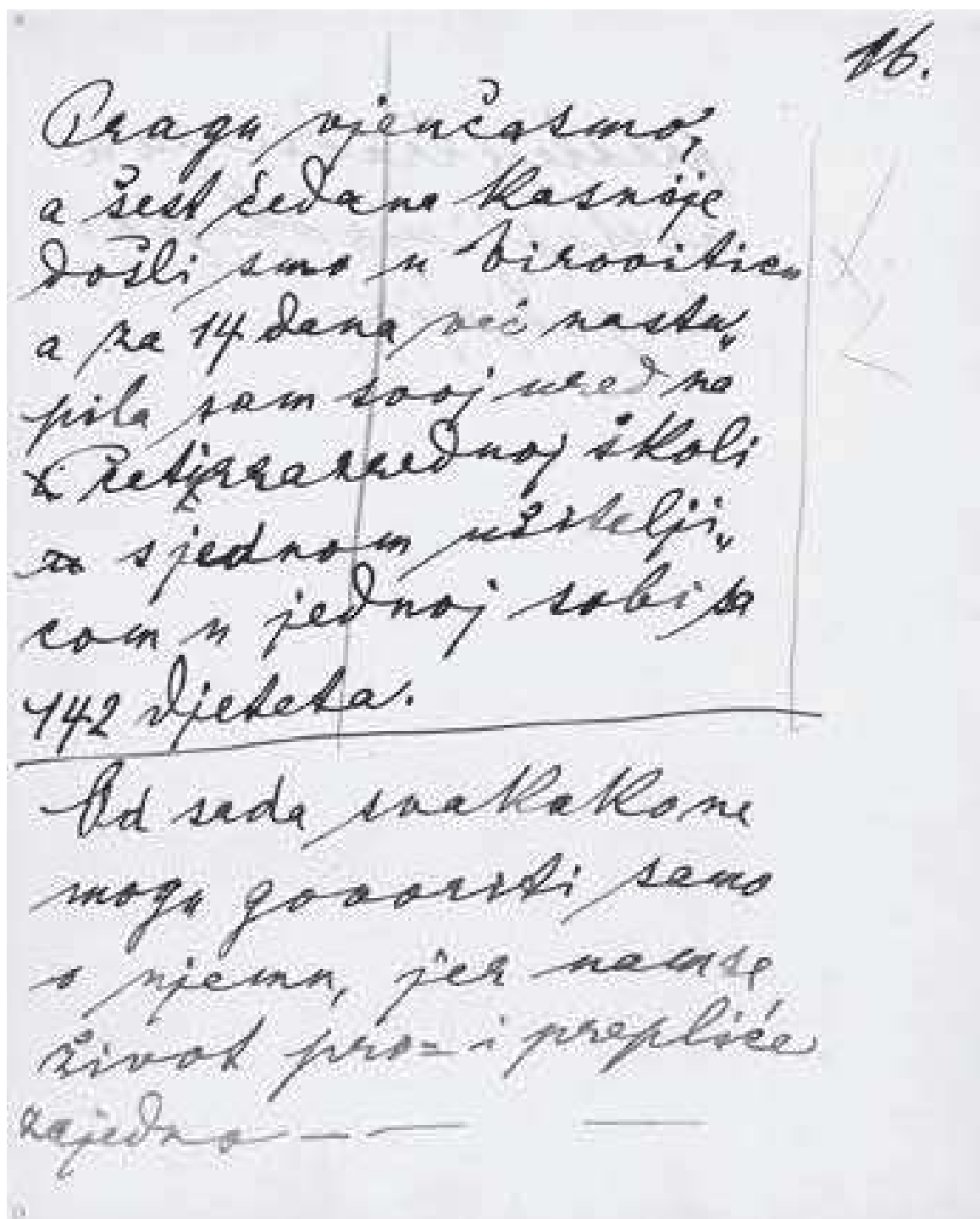
16. Pragu vjenčasmo, a šest ćedana [tjedana] kasnije došli smo u Viroviticu a za 14 dana već nastupila sam svoj ured na četirrazrednoj školi s jednom učiteljicom u jednoj sobi sa 142 djeteta.



Stranica rukopisa Marije Fabković (HŠM A 2265)

Od sada svakako ne mogu govoriti samo o njemu, jer nam se život pro i prepliće
zajedno –

prestaje tradicija a nastupljaju skupni događaji.



Stranica rukopisa Marije Fabković (HŠM A 2265)

17. Da su fratri i mračni jim pristaši Skendera koso gledali pa nastojali omraziti ga kod obćinstva i samo se razumijeva nu jovijalan³¹ mu način u društvu, vesela ćud, neumoran, zdrav njegov humor, svestrana dobra volja naskoro ga načini ljubimcom svih, s kojima bi dolazio u doticaj, pa nesamo građanstvo, već i gospoda obljubila su ga i rado s njim boravila to u važnom, ozbiljnom, to u veselom, šaljivom razgovoru. A kao za čudo, više bio poznat pod imenom „Skender” nego Fabković. Prezimenom zvali bi ga samo neprijatelji, kojih dakako ima i najbolji, najplemenitiji čovjek.

Imao jih je malo a ti su bili u „višjima ne presvijetlim” krugovima.

Tim presvijetlim, nu inače vrlo „tamnim” krugovima, bio Skender uvijek ćudan čovjek, svoje glave, koji neće shvaćati vlastitih probitaka, te radi samo po svom osvjedočenju bezobzirce na convenciju – tako n. p. ne pozdravlja nikada sa: sluga sam pokoran, već samo: dobar dan, ili jutro, več, prema dobi dana.

A ne dosta na tom već i djecu školsku na to upućuje a kamo vodi takova izjednačavanje staleža?

Nu i u toj ovećoj gospodi imao Skender pravoga prijatelja, slobodnog

18. pristava I. V.³² koji bistroumom svojim na skoro pregledavši kukavno stanje pučkoga školstva u Slavoniji, nastojao po mogućnosti ga preustrojati. Njegovim to bilo nastojanjem, da se je trorzredna, obospolna škola u Virovitici preustrojila u glavnu 4. raz. školu dječaćku a djevojaćka opet za se.

To bijaše g. 1853/4. za mračnog absolutizma i natražnjaćtva. Čini mi se, da sam Vam već jednom pisala da otac bio krojaćki majstor u Pragu a baka imala sitnu trgovinu te stanovala s nama. Otac bio trinajsto, najmladje dijete seljaka – kad je proućio drugi gymnazijski razred, otac mu umre – mati nije mogla više sina pomagati. A kako uskoro i majke nestade a gospodarstvo prešlo u ruke zeta morade dećko u zanat.

Pohadjah pućku školu obospolnu – kasnije glavnu njemaćku i njem. preparandiju. God. 1873. podvrgoh se ispitu za škole građjanske iz struke prirodoslovne i matematićke na c. i kr. ućiteljištu ćeskom.

Moja mati bila na ono doba dosta naobražena o ćem svjedoće izvadki iz raznih djela u njezinom dnevniku, što ga još danas ćuvam a tako mi pade u dio rijetka sreća, biti od djetinjstva u krugu intelektualnom; kamo spadahu i naši susjedi, mislim stanovnici

31 Žovijalan – veseo, srdaćan, otvoren.

32 Ivan Vonćina (1827. – 1885.), hrvatski politićar, bio naćelnik Karlovca i gradonaćelnik Zagreba, surađivao s Ivanom Mažuranićem te bio predstojnik Odjela za bogoštovlje i nastavu Kraljevske zemaljske vlade (1882. – 1885.).

19. u istoj kući, kao i spisatelj J. K. Tyl³³, regens-chori Voda i dr. s kojima smo se češće sastajali i prijateljevali - -

Navodim to radi potonjega contrasta, gdje sam od djetinjstva do djevojaštva i udatbe živila i uživala u samim idealima – stupivši u samostalan život, naskoro oćutila njegov „realizam” skoro taj sadanji, „moderni”, ili barem takav, kako ga shvaća ovodobna mladež. Vična kretati se u krugovima ne površno, već sbiljno i duboko naobraženih ljudi, dodjem u Viroviticu u krugove to dobroćudnih, iskrenih „purgara”, više seljaka (roditelja školske djece) to u maljušno kolo intelligenata – većinom činovnici bud spahinjski s imanja kneza Lippe-a, ili činovnici u carskim uredima, jer onda absolutizam, švabizam, natražnjačtvo svoj najbujniji podavalo cvijet, dakako otrovan. Kneževski činovnici većinom Nijemci, odgajali si porodice na njemački a koji bio Hrvat, barem žena mu bila sgermanizirana, uboge to amphibije, ne znajuć tko su ni čije su. A sad padoh medju nje [njih] kao – oprostite mi tu neskromnost – kao sokol u hrpu kokoši.

Treće grozeće se i vrebajuće društveno kolo, od kojeg se dakako držasmo na daleko, bili su fratri i pristaši jim, koji si staviše zadatak, izpuditi nas iz škole, da uzmognu njom sami despotički opet [nećitko – prekrižena riječ].

20. Možda je to bila sbilja neoprostiva pogriješka, što me Skender nije predstavio guardianu koji se smatrao ravnateljem škola makar to bar po imenu i po konkursu bio Skender – al nam se obadvojici protivilo, a fratar kao kateketa školi ni blizu. Preuzeli smo dakle i obuku katekizma. U Turnašici dechant Grgesina, pošten pop, ukoliko je to u popa moguće. Taj prišaptnu Skenderu, da fratri proti nama nešto kuju. Meni ne rekoše ništa. Neko doba, kasnije, reče mi Skender da ga Grgesina pozivlje na neki dogovor; to nebje ništa na van (taj je čovjek imao ciganicu za gazdaricu). Skender vrati se iz Turnašice stoprogram dojučega dana.

Dobro ste se zabavljali, rečem došavšemu i nadam se, ti si mislio na zdravlje? Kao obično reče, a zabava bila sbilja izvrstna. Pomisli te lopove! Tužili me na konsistor, da sam si od nekuda dopeljao concubinu, koja svojom prisutnošću osobito u školi, obezčašćuje to mjesto, i.t.d., i.t.d. Konsistorija poslala kanonika – nesjećam se mu više imena i nekog sekretara s njim, da to izvide i tu concubinu s mjesta odprave.

Ne sluteći dobra, nastavi Skender čime Grgesina me zvao „službeno”, što sam ti zatajio, da se bezpotrebno ne uzrujavaš, uzeh sobom razne papire i vjenčanicu, hametom potukoh g. g. komisare sv. consistorije. Razumijeva se, da je i koju paprenu rekao, sv. otcovima. Pripovijedao mi je smijućke,

33 Josef Kajetán Tyl (1808. – 1856.), češki dramaturg, pisac i glumac.

21. da čim ih je opazio, držao se pokunjeno, kao tobož krivac, pustio je, da dugo razlažu i tumače, a kad mu komedija bijaše preduga, maši se u džep izvadi spise i udari, te udari po njima jezikom dobro nabrušenim. Molim vas, a to u dobi svetog concordata – hm – te drzovitosti od takvog leere³⁴!

Na ruglo postavljeni bili su svakako g. g. komissari sa konsitorije nu ništa manje bio Skender najcrnjom kredom zapisan za svo buduće vreme. U njihovim analizama tim većma, što se je na Rijeci kod izpita u nekom samostanu takodjer porečkao s nekim kanonikom, koji, htjevši pokazati svoju veleučtenost, prostački karao duvnu³⁵ s računskih pogriješaka, što jih nije napravila ni ona ni učenica. Skender ne mogavši dulje slušati ni gledati njegovo napanjanje [sic!], latinski ga pošteno zmotao, predbacivajuć mu krivicu, što ju učini nedužnoj opatici.

Eto mu opet jednoga prijatelja više.

Možda su fratri u Virovitici dobili nekakov ukor ili što tomu slična, ne znam, jer nijesu nikomu o tom što rekli – ali skoro za iztragom, došao pater Vilhelm, veoma sladak, da mi se još većma durio, pa da će katekizirati – (mislim da je danas reći špionirati) a kasnije hvalio, kako su djeca dobro znala – na što ja, „jer su imala u vama uvijek tako izvrstnoga učitelja vjeronauke.”

22. Ne sjećam se više, bilo li to prije ili potle fratarske tužbe – kad legnuvši spavati, čujem pod oknom (imali smo prizemni stan, jednu oveću, drugu malu sobu s jednim oknom na ulici) neki neobičan štropot. Nezapalivši svijeću, nadignem se da vidim, te opazim dvojicu purgara – a u to tresk! tresk! – pa pijani hrapljivi glasovi viču: „Tu ti je, ta prokleta pemica³⁶, koja se od nekud dotepila tja amo!”

A tresk, cink! šakom u okna, te mi razmlatili tri table. Skender bio kod susjeda mesara, da se snjim dogovori o kolitbi, djevojka spala preko hodnika u svojoj sobici a ja tu sama, samcata s dva pijanca u noći makar i u mjesečini. Svršivši veliko plemenito svoje djelo, oba se junaka odteturaše dalje. Pristaši fratar! A što moje illusie o slavenskoj uzajamnosti? Prhnule u nepovrat. Uzhićenje za sve, što veliko, krasno, velebno? Ostade. Ljubav za narav? Neumrla je u meni. Ideali? Bez njih radje ne živjeti. A ta sloga medju nama i kako smo se nadopunjivali – mislim da je to velika rijedkost.

Ne znam, koje to bilo godine – čini mi se 1856. kad je Visoka³⁷ u Beču, gdje li izdala duhoviti, u sreću naroda duboko sijajuć ferman³⁸, da nijedan činovnik, nijedan učitelj ne smije nositi brade! – Svi, kojih se ticalo, odmah prepokorno

34 Od njem. *Lehrer* – učitelj; pogrdno leera (njem. *leer* – prazan).

35 Duvna (zast. reg.) – časna sestra, redovnica.

36 Pemica (razg.) – Čehinja.

37 Vjerojatno se misli Visoku vladu u Beču.

38 Ferman (tur.) – zapovijed, naredba.

skloni šiju pod jaram – Skenderovi kollegi, prijatelji, znanci: „Skendere, brij se!”

23. „Jok!” odvrati.

A što misliš, nalog je strog, ne šali se, brij se!

„Dok je meni na ramenu glava, jok!”

Svi već golobradi, gotovo se pomladili a on crnu, dugu bradu kao Abraham ili bog otac, kako ga bogca po židovskom uzoru maljaju. Najednom se razglasi, da dolazi c. i kr. – t. j. onda bilo samo c. kr. (bez i) zemaljski školski nadzornik, pop Sladović³⁹, da poda referadu kakvim sumnjivim dapače s obzirom na koncordat pogibeljnim učiteljima, nebi li kakove revolucione misli usadjivali u glavu mladeži.

A Skender bio već naznačen iz Rijeke kao „sumnjiv” od onog porečkanja sa tamnošnjim kanonikom, kojega latinski karao, što je učiteljicu opaticu pri ispitu nepravedno opsovao pred djecom i općinstvom.

Miran, tih, Sladović je govorio više „očima” nego ustima. Kod mene stajao posrijed sobe, pa se kretao za menom kamogoder sam se maknula. Po svoj prilici nije bio vješt takovoj manipulaciji te nebi znao što početi s tim malim i većim drobižem⁴⁰. Drugo je tumačiti odraslima na sveučilištu – a drugo tim piplicima. Kasnije podao u Zagreb referat, da sam najvještija učiteljica u Hrvatskoj i Slavoniji. Da još jedna da mi se približava: Jelisava Šantelova u Bakru (potonja supruga Ante Mažuranića).

24. Kod Skendera bilo drugačije: samo jedan razred (IV.) učenika 40 do 50 a izvrstno uvježbani u svim predmetima. Tu bi se znao i umješati. Skender dao i pitanja iz geometrijskog računa, što onda nije bilo u školskoj osnovi a za Viroviticu pravo čudovište. Dapače u astronomskom zemljopisu Skender zabrusi malo predaleko. Unatoč svemu učenici pri svem i u svemu obstojali s odlikom. Na konac reče nadzornik neka računaju. Na to Skender: tā računamo već skoro uru – dok smo izmjerili, koliko će bačvar potrošiti tako i onako dugih, širokih i debelih duga na 1 ½ vjedro, mnogoli funti željeza na obruče, koji imaju biti tak il onako široki, tanki i t. d. Po svršenu računu poslao Skender dva učenika u dućan, da pitaju trgovca željeza, jesu li pravo računali težinu – Manjkao quintl⁴¹. Medjutim, izvolite sam dati jim računski zadatak – te dade iz fizik. zemljopisa

39 Franjo Sladović (Senj, 1. 8. 1819. – Varaždin, 1. 11. 1892.), kanonik, gimnazijski profesor, nadzornik pučkih škola, kraljevski školski savjetnik, od 1863. do smrti ravnatelj uršulinskoga samostana u Varaždinu (Cuvaj, IV, 1910, 17).

40 Drobiž – sitniš.

41 Kvintal – vrijednost 100 kg.

a dječki svagdje kao kod kuće. Spremajući se svi na odla[zak] Skender kao da je nešto zaboravio, reče djeci: Stanite malo! Moram vas upozoriti, da me sutra, kad dodjem u školu, ne ćete prepoznati. – – Nadzor.[Nadzornik] sluša. Djeca sa smješkom: Tā kako mi vas nebi poznali?!

Viditi ćete!

Ma zašto?

Doći ću bez brade!

Kako bi ste to izgledao, ne, ne mojte!

25. Eh dobro, pa ne ću!

Kad vam se s bradom bolje svidjam.

Nadzornik sluša pa šuti. A Skender pridržao bradu. Tako se svršila historija o pogibelji, što se ugnjezdila u brade činovnika i učitelja, čini mi se g. 1856. ili sedme. Referada pri guberniu glasila: „Fabković ist ein tüchtiger Lehrer, jawohl, aber rationl.“⁴²

Horrendum!⁴³

Čovjeka groza hvata s takovih učitelja! Kamo će taj narod dospjeti?

„Skender, du bist doch ein herrlicher Kerl, hast deinen schönen Bart nicht der Dummheit, welche die Welt regiert, geopfert!“⁴⁴ reče mu smijući se, prijо Harazim.

Gradjanstvo virovitičko i oni neprijatni i ti višemanje indiferentni oživljavaše a za nedugo jim se oči otvorahu, da su uzmožli razpoznati pravo od krivaje.

Na to pozivaju na svatove, krstitke, kumovanje, večere, môbe⁴⁵, ne bijaše ni konca ni kraja. A mi, odbijaj, zahvaljivaj se, samo rijetko pojavi se tu i tamo a najradje na berbi – ja iz izvjedljivosti⁴⁶, jer sav taj udružan život bio za me nov, zanimali me običaji pri raznim svetkovinama, što sam sve bilježila kao i dječje igre, te poslala čuvenoj čes. spisateljici Boženi Nēmcevoj a u pedagoškičke novine „Škola a život“, gdje su i danas uz cifru M. F.

Teško je to sada govoriti samo o Skenderu, kada sam već uzanj i ne hoteći uplićem sebe u to.

42 Fabković je sposoban učitelj, doista, ali racionalan.

43 Strašno!

44 Skendere, divan si ti momak, nisi svoju lijepu bradu žrtvovao gluposti koja vlada svijetom.

45 Moba – običaj solidarnosti, zajedničko obavljanje poslova na selu.

46 Izvjedljivost – radoznalost.

Pohadjala je nas nekolicina graničara: Rusan (kapetan u Virju) autor poputnica od godine 1848, pjesama

26. koje su se razširile u pučanstvo kao u vojsko razumij graničarsko. (Imadem nekoje tih rodoljubnih koračnica negdje medju knjigama u škrinjama na nahizju). Rusan bio osobiti šaljivdjija i dobar pripovjedač. Došao bi s njim i učitelj Lucarić, Kovač uč.[učitelj] iz Pitomače, a pridesio se k njima i general Pecić, dušom i tijelom Hrvat od kosti – a bilo pravog veselja podkrijepljenog nadom, da će ipak jednom Hrvatima se osvjestiti pa postati svoji. Niko Badovinac potonji gouverneur u Sarajevu, i on bi se svaki puta svrnuo k nama, kad je išao u Osijek pohoditi rođake si. Bili su to zlatni ljudi, iskreni, slobodoumni Hrvati. Da i žandarmski rajtmajstor⁴⁷ Nagrle – živi još u umir. u Senju – onda stacioniran u Virovitici – spadao u to društvo unatoč njemačkom svom imenu. Lijepi, krasni su to bili časovi u tom zadušljivom zraku u natražnjačtvom smrdećoj atmosferi švabsko = concordatskog absolutizma. Mnogo kasnije, već u Zagrebu, pripojio se k milim, navedenim znancima još i general Radaković, takodjer graničar, iz priproste seljačke kuće rodom a opet Hrvat od kosti unatoč svom pravoslavlju.

U Virovitici imali smo još dva iskrena, inteligentna Hrvata. C. kr. mjernik Maurović, a nadmjer. Utješenović, brat župana i pjesnika⁴⁸. Utješ. takodjer pravoslavni, ali ne imajući ni pojma o nekakvom srbizmu. Nesretnu ovu ideju izlegla bečka camarilla. Obćili smo sa više pravosl. Hrvatima – nu izdaleka ni traga vjerskom fanatizmu,

27. a kamo-li današnjem gotovom chauvinizmu – ili bolje: ludilizmu. Tà molim Vas, sad već skupljaju nekakove listove, pisma, pokojnoga tobož, fra Martića iz kojih sviće, da bio i on Srbin. Čitah danas u Osvitu. Fratri se primirili, reć bi opametili, naročito kad je dotični guardian tužitelj, bio premješćen ne znam kamo a njegovo je mjesto zauzeo Herović kako li se zvao. Čestit, miran čovjek, te nije nepristojno zadirkivao. Videći, da struja oblake teče naravnim putevima da je uspjeh velik, nije se mješao u stvari o kojima nije pojma imao.

U periodu našeg boravka u Virovitici g. 1854. – 1860. spada čudno a da ne rećem romantičko spoznanstvo, koje Skender učini već prije moga dolazka u Vir. [Viroviticu] a ja stopram dvije godine kasnije, a ne znam bi li Vam to priopćila?

Kasnije, bivši već u Karlovcu ili ovdje, ne sjećam se, sastavila sam sve dakako male one događaje u novellu pod imenom „Maxim” crta iz puč. života u Slavoniji a tiskana bila u podlistku, dnevnika: Kroměřižske novine. Zaželjite li, podati

47 Od njem. *Reitmeister* ili *Rittmeister* – 1. učitelj jahanja; 2. kapetan u konjici za vrijeme Habsburške Monarhije.

48 Ognjeslav Utješenović Ostrožinski (1817. – 1890.), pjesnik i političar, veliki župan Varaždinske županije od 1875. do 1883. godine.

ću Vam kratak o tom izvadak, što je dosta zanimivo. Spadaju konačno i takovi doživljaji u životopisan načrtak a bila smo pri tom obadva.

Spada i to u virovit.[ičkom] periodu, da je Skender pretrpio sve moguće i nemoguće slavonske, onda na glasu, groznice i svakdanje ob dan i svaki četvrti dan, koja da je najgorja i najtvrdokornija a puk ju zove svinjska zimica. Rekoše, da ju svaki novi pridošlac mora prebaviti. –

28. svi tamo živući Česi patili su zimnicom – ljudi bolestnici pripadali su mi kao hodajući mrtvaci – mene se ta nemān sad ju pokrtilo „malaria” – ne dotaknu.

Skender požutio kao vosak nespavaj, nejedi – a dobio još i dālak – slezenu silno natečenu – uputi se dakle u Beč k doktoru Škodi, prof. na sveučilištu a on ga izliječio. Ja pako imajući svojih učenica već četverostruko, dobih još i Skenderov 4. razr. sa 42 učenika. Samo sam otvorila spojna vrata a hodala iz sobe u sobu, davajuć tu i tamo dotične zadatke. A red i napredak upravo izvrstan. Još mnogo godina kasnije, već mladići i ljudi, ugodno su se sjećali te slavne suplencije.

Još jedan je učitelj bolovao istodobno a kako vjeroučitelj rijetko a nikad na cijeli sat nije dolazio, nije moglo biti drugač, nego da je suplencija pripala meni. A trajala je puna 4 čedna [tjedna] ta majstorija. K tome nisam dobila dva lista – da mu pošalji novaca; pošte kao za Noema, telegraf? Moraš bježati u Petovo [sic!], ili u štajerski Gradec, pa telegrafiraj u Beč. Dā, ondašnje pošte! Upravo kako Skender pripovjedao o zagrebačkoj pošti i s jednim, jedincatim listonošem za cijeli Zagreb. Kamo je listonoša donio pismo, tamo je i objedovao ili povečerao prema odnošajima a valjalo takodjer svestrano razpravljati o sadržaju došloga pisma. Upravo kao poštar noseći torbu punu listova

29. i službenih a zadržavši se kod poštmešta onoga prijatelja kod objeda i preko noći, obadva u smutnji – šta će generalkommande obrstar⁴⁹ tko li, kako reći izgovor? A obadva prijatelja mudrovavši dugo u svojoj mamurnosti od sinočnje gostbe, iznesu ukas. Domaćina veli: [nečitko].

A bilo o Petrovu. Upravo takova bila brzina pošta i u Zagrebu. Upoznah se s parokom Milićem iz Macuta, nedaleko – t. j. u području Vučina, s kojim se Skender već prije upoznao, vozeći se s Vončinom u Vučin. Moljakao te moljakao tako dugo, dok smo mu želju ispunili te uzeli desetogodišnju mu „kćer[“], još analphabetku u „uzgoj“, a kako mi je jedanaestogodišnja sestra mog muža u tom išla na ruku vježbajuć Macu u čitanju, to smo na veliko veselje pridošljice dosta dobro napredovale. U 10 mjeseci Maca proučila dva razreda, napredovala

49 Obrstar – u graničarskom žargonu pukovnik vojske Habsburške Monarhije (*Hrvatski jezični portal*, <https://hjp.znanje.hr>).

u kućnom i u ručnom, školskom poslu a spomenuti mi je, koli sam se čudila njezinom neznanju u navedenim predmetima, toli mi drag bio njezin napredak.

Time bi „mogla” bit svršena doba našega življenja i djelovanja u Virovitici, da nije događaja gore spomenutoga. –

Da i „povodnju” i vatru smo tam doživili a kuća se nam srušila nad glavom, te spasismo jedva goli život – mal' nisam na to zaboravila.

„Povodnja” dosizala samo

30. do kućnih vrata – uzbujaio jesenskim kišama pospani, siromašni curak – tako, da ne samo izpunio jarak već preplavio cestu a nastojao unići u dvorište, bar do vrata se je došuljao znajući da ni danju ni noćju nisu bila zatvorena.

S proljeća pako bio požar u varoškoj kući, jednokratnoj, a nje se držao prizemni naš stan, na koji padale goruće krovnice, razpaljeni, razžareni čavlji i dougi goreći predmeti.

Ja, stari revolucionar iz 48. god. nijesam se ni onda tako lahko uzplahirila, već mirno na tavan, gdje se sušilo, t. j. smrzavalo rublje jučer obješeno, pa vuci ga na dvorište.

Došli gasioci ali oni drevni bez sistema a svaki po svojem te nekako ugasil.

Onodobce ne bijaše jošte „učenih” gasilaca kao danas.

A konačno, mislim, odmah druge zime srušila se nad nama kuća. Bila ciča zima. Sjedimo ja i Skender u prvoj, većoj sobi kod stola uz lampu čitajući „Helvetia”. Vani sjever huji a naš Šarko laje te laje, draplje na vrata a skače na nas kao bjesan. Obidje Skender dvorište, viri u svaki kutić – nigdje nikoga – pseto svejednako zavija. U to Skender naglo skoči u sobu: „Ženo bjež!” Poletim u drugu, manju sobu, gdje je ležao osmomjesečni sinek a neobučena letim s tim zamotkom van na dvorište.

U to tresk! pucaj, te stijene,

31. sruše se dvije sa silnim štropotom a padnu u pravo na mjesto, gdje malo prije ležalo dijete. Mjesečina sjajna – severnjak puše, ura s polnoći – kuda, kamo? U školsku sobu, u drvenjaču. Tu bi se bili smrzli – al Skender skoči prek putak susjedu Sikiri a dobri ti ljudi dadoše nam konak. Skender vraćajući se s dvorišta pri tom srebrnom sjaju opazi izbočeni zid druge sobe i teško nagnuti krov, letio po me – pucketanje zidova nije se moglo čuti od zavijanja pseta i fičukanja bure a Šarko pako vidio, da se tu sprema nešto neobična. Ovaj zid sruši se na dvor, drugi, dulji, strovali se na Milanovovu posteljicu. Šogorica mi – izletjela s menom, ona se taj čas stopram spremala u postelju.

Sutradan stopram stražari, komisije i drugi – mi se zatim slobodno smjeli smrznuti da nije bilo dobrih susjeda. Naš stan, 3 sobe – 2 na ulicu, jedna u dvorište, gradjen bio od nepečenih opeka a bivši bez podruma, nije se valjda nikada pošteno isušio, na protiv, napio se po svakoj kiši sve to više daždovice a malo po malo zidovi su „oticali” nabuhnjivali a mi to javili občini, da osobito jedan zid nekako sumnjivo izgleda – al da! To nam se samo pričinjalo!!

32. Preselili su nas tri ulice daleko od škole u neku ljetnu krčmu s velikim vrtom. Samo ljeti hodalo se onamo keglati, zimi nije nitko tamo stanovao osim nas. Bilo to neko ljetovalište a mi tam stanovali do blizu 2 mjeseca, dok se već mogao sa = ili dograditi naš stan – najme srušena ona dva zida, sada od pečenih opeka. Popravilo je i druga dva razpucana zida i podiglo krov.

Bilo je možda mahom sljedećeg ljeta odkad smo se preselili u naše školsko gnjijezdo. Predvečerje, a mi se spremamo na šetnju, kad u dvorište se evo, dokotrljaju kola – a u njima popo Milić. – Ho! Ho! zdravo brate, te se rukujemo, a kako Maca? upitam ga. „Ta vidjeti ćete, dolazim po Vas po obećanju, hajde s menom u Macute – dva su vam dana prazna, treći si pridate – – „Tà nama su već nastali praznici baš jučer – pa hajdemo.” – „To mi je drago – – hej Ferko, što se motaš tako dugo” obrne se Milić prema konjušnici. „Evo me, brajane!” oglasi se pitani, namirih konje.”

Časak zatim stane pred nami ovisok, mlad, čvrst muž, da se s nami rukuje.

„Moj susjed Ferko Dimić”, predstavljao pop, „bio tako dobar dovesti me amo, jer ja neimadem kola.” Tako se dalje preo obični

33. zamjenjak [sic!] i kad smo kasnije sjedili u vrtu u sjenici kod stola (što ga je Skender sam načinio i klupe i krov) i večerali. Bio krasan večer a mjesecina polijevala svojim sjajem i voćke i svaku travčicu, podavajuć svemu osobiti čar.

Tu s ulice preko plotu zasjaju bodeži a kažu se kacige s dvije glave. Da nije Šarko toli rano lajao, nebi smo je, možda bili tako skoro opazili.

Skender ode k plotu pitajuć, što žandari žele? „Tā, na potjeri smo za Maximom”, odvrte stražari društvenih paragrafa. – „Pa, tu ga išćete?” prasne Skender u smijeh. „Hodite k nama i okrijepite se čašicom vina.” Ne dadoše se dugo moliti, a časak na to okrijepivši se i jelom i pilom, odoše.

„Kume Ferko”, pitam kamo prsten, što toli lijepo sjajio vam na prstu?” „Evo”, odvrati, svaki večer mećem ga prije spavanja ovamo”, pa izvadi iz pojasa malu kutijicu u koju ga spravljao.

Sutradan za rana, mi već na putu prema Suhopolju, kad naš kočijaš obustavi kola srijed drumu, pa kao da mu glava gori, hrli k nekom seljaku, kojega smo

malo prije susreli. Mašiv se u torbu, poda začudjenom čovjeku zamotak i opet pohrli k nama. „Šta je, Ferko?” hoće Milić. Eh! Kasno sam Tomu prepoznao – predao sam mu za kumče Stevu malo licitara, još od jučerašnjeg prošćenja. Ogledam se za Tomom, kleči u prašini a skupljene ruke diže k nebu a opet se klanja do crne zemlje.

„Gazdo Ferko”, velim, gledajte, što Tomo spravlja!”

34. „Ta velik je on lakrdijaš!” Ferko na to a vozismo se dalje.

U Suhopolju južinasmo a tu su nas u gostioni zabavljali kojekakvim pričama o glasovitom onda hajduku Maximu, koji se sa svojom četom ovuda povlači i nebrojene huncmutarije⁵⁰ izvadja. – „No da, ali i mnogo dobra čini siromasima” – opazi opet drugi.

Dà, onomadne su Vučinjanci, dugovali porez, sve platili novim bankama⁵¹, što su bile jamačno ukradene kod grofa Jankovića u Vučinu, nove, novcate banke pa i srebrnjaci – –

Nitko jim to nije mogao dokazati – tà prodali su marvu na sajmu – otuda jim novci za porez. A na drugom kupili su bolju marvu i skupljiju – – i t. d. razpredao se razgovor.

Jedva što založivši, kasom i zagrabce dalje. Oblačilo se a mi u gustoj, pustoj šumi, te ne vidiš ni prsta pred očima. „Što mislite, Ferko”, hoće Skender „ne ćemo li morati prenočiti u šumi pa na kolima?”

„Drvocjepari nijesu daleko otuda, svijetliti će nam; tà poznam tu svaki hrast.”

„Eno jih!” hoće pop Milić, a već guštarom prosvjetljivao rudi žar baklje a mi za časak opazismo nacijepana i u hvate poravnana drva a uz nje cijeli red drvara s bakljama ili cjepanicama u ruci. Svijetlili su nam na cestu, dva uhvativši s obadvije strane konje za uzdu, na skoro su nas izveli na dosta široku cestu i dalje do blizu Macuta. Prijatno primljeni popadijom smo sutrašnji cijeli dan probavili u Macutama,

35. pregledali smo krasnu okolicu, katoličku crkvicu koja je to doba služila kao kuća božja dvim kršćanskim obredom: rimskom, pa izpovijedanju grč. iztoč. [grčko istočnom]. Ondašnje doba živili su Hrvati u blagoj slozi, a kada su katolici nedjeljom svršili svoje bogoslužje, za njima bi po svojem načinu obavili Hrvati grčke vjeroizpovjesti opet svoje. Dapače, dogodila bi se potreba nagloga

⁵⁰ Huncutarija – nestašluk.

⁵¹ Misli se na novčanice.

krsta, župnik kat. negdje za gorom, zamole popa paroka, pa on okrsti dijete, zapiše i preda cedulju potle susjedu župniku. Gdje su ta lijepa vremena?

Taj je odnošaj medju dvjema crkvama trajao, dok se ne popravi ili ne sagradi nova, to grčka, to katl. crkvice, jer i ova bila odrcana i mala a čekaš, t. j. bojiš se, da iznenadce ne sruši ti se nad glavom.

Omašna žena, susjeda Jana, glavu i usta zamotanu od silne zubobolje, dvorila nas pri večeri. Jedva zamumlja par riječi, kad smo ju pozdravili i pitali kako je. Samo bi nas bolno pogledala i kimala glavom. Sve se zamišljam te iščem, gdje sam već vidjela te velike, sive oči! „Ah, gle, nije li Jana sestrom ili rođakinjom susjeda Vam Ferka?” – „Zašto mislite?”, gazdarica na to. Gledajte njezine oči, upravo su kao Ferkove. „Ah, šta ćete, slučaj”, odvratila gospodija.

Još prije zore mi na nogama pa u Vučin. Prekrasan akoprem i tegoban put divnim vučinskim pogorjem, njegove takoreć prašume,

36. slape, potočiće, gudure, čarne vidike ne ću vam opisivati, niti čaroban izlaz sunca izpretrgan granjem – nije za to kada. Kasnismo poznatomu župniku, je kod njega prošćenje. Pop Milić skoro će nas ostaviti izadjoše i on i Skender sa kola, da potraže sgodniji put, jer kao da smo ga izgubili. – „Ti samo ostani”, reče Skender meni, kamo ćeš se verati ovuda gušćarami, trnjem i kamenjem.”

Odoše a na skoro zakrije jih gušćara. S kolima sbilja teško bilo verati se dolje. Pričekajmo nje ovdje, rečem kočijašu, te ustanem na kolima da uzmognem bolje se razgledati za pionirima.

Kao iz tla izrasli, stvore se pred kolima dva elegantno odjevena odlična gospodina. Mladji pristupi tjesno kolima, skinio učtivo šešir, upita:

„Mogu gospodični u čem poslužiti?” a velike sive svoje oči takodjer pitajučke, upre u mene.

„Hvala gospodo, sišli smo s puta a moji ga suputnici valjda već našli”, odgovarim, buduć Skender svojim zvučnim, simpatičnim glasom dovikivao mi: Oj! Oj! I stariji, veoma otmeni gospodin, se nakloni; gosti smo župnika Žer – Pripovijedam vrativšim se došljacima, koli pomno me motrio mladji od gospode sa sivim si očima. Popi Miliću strese se brk na gornjoj ustnici, kao da taji smješak, pa reče: Ala gospe, zar odmah opažate oči? „Ona uvijek tako”, hoće Skender; ja, dok s kim govorim, gledim svakomu na usta a nikad nezapamtim kakove ima oči.”

„Šta ja znam, ova dva

37. dana treći puta susrećem iste oči: susjed Ferko, koji nas je vozio, vaša zamotana kuharica Janja pa ovaj otmeni gospodin iste imaju oči”, tvrdim svoj izrok „a na goloj ruci sjajio mu krasan alem-kamen⁵² u prstenu.”

„Gospo prijo”, nasmjehnu se Milić navijajući na šalu, „nevalja toliko se zanimati lijepim očima.”

Sbilja smo zabasali. Moradosmo ravno u Vučin, a ne k župniku u K.

Noćili smo kod bilježnikovih a tu sve uzrujano posljednjimi veoma smionimi kradjama glasovitog hajduka Maxima. „Naš je grof bio u Beču, došavši kući nadje kasu praznu”, priobćivala nam gospa bilježnikovica. „A župnik Žer. izgubi istim načinom šest stotina forinti, što je spremio poreznom uredu. Kod Ž. bili svi veseli, znate, prošćenje. Sluga oglasi tudjeg nekoga gospodina koji se predstavi gazdi kao trgovac drvima N iz primorja, te donosi pisma ali diskretne naravi. Župnik odvede ga u drugu sobu iz koje za nedugo izidu obojica, vodeći se izpod ruke. Gost se preporuča a gaz. sprovesti će ga samo komadić puta. Kad se poslje odulje dobe župnik vratio, strven pripovijedao čudećim se gostima, da mu je Maxim odnio novce, priredjene poreznom uredu. Zahvalio se, odvezao ga dalje u svojim kolima, da bude imao kada izčeznuti.⁵³

Takovih bi događaja mogla navesti do bezkrajnosti.

Maxim bio sin bogatog seljaka u Slavoniji, izučio gimnaziju u Požezi.

38. Njegovu je prekrasnu sestru Doru pop oskrvnuo u sakristiji poslje uzkrasne izpovijedi. Maxim ga potukao. Iz tamnice pobjegao zahodom pa u hajduke, kojim bio vodja. Puk sa svojom uvijek bujnom fantazijom, oblubi ga te mu u svem pomagao. Maxim osvećivao se popovima najviše. Otetim novcima pomagao siromake. Milićev susjed Ferko, Janja, otmeni gospodin, titulirajući me hotomice „gospodično” kao da me ne pozna, bio sbilja hajduk Maxim. Pa recite da takav sastanak nije bio romantičan? – Nejasno se izrazih jer u svom od 5. pros. o. g. velite – „poznanstvo, što ga je pok. Skender prije vašega dolazka doživio” – a mi obadva bijasmo kod toga.

Veliki Maximov faktor bio za stalno i popo Milić, jer kasnije našlo je redarstvo u polorazrušenoj, drvenoj vlaš. crkvi cijelu kazalištnu rušnicu⁵⁴, što su kod raznih prilika Maxim i njegova četa upotrebljavali.

„Drvvari” s gorućim bakljama, razumijeva se bila njegova četa.

52 Alem-kamen – dijamant.

53 Nema zatvorenih navodnika.

54 Rušnica – garderoba.

Mi bili već u Zagrebu, kad je „Pozor” ili već Obzor oglašavao njegovu smrt. Jedan iz njegove čete, otišavši u žandare, a znajući, gdje – svaki put drugač obućen – Maxim je na konak noći, došao i druge žandare doveo u trag, te ga na dvorištu njegove ljube, izdajnički ustrijelio u čelo junačko.

Maca nije bila kćerka Milićeva, već Dorina, seke Maximove a naličila grdobi svom majmunskom ocu popi. U Kroměr novinama sve je obširnije.

39. Prsten s alemom dobio Maxim u znak zahvalnosti od vlastelina B. kojemu spasio život kad je na lovu navalio na njega medved a ujedno bio znakom, po kojem bi ga prepoznali njegovi ljudi, kad bi do neprepoznavanja bio preobućen (maskiran).

Tomo, što smo ga sretali na drumu putem u Suhopolje, bio osiromašnjeli seljak, te ga Maxim spasio od savršene propasti, što mu je predao – ne licitar, za kumče si Stevu – već zamotak banakah, možda baš onih iz blagajne vučinskoga grofa Jankovića. A Tomo, klečečke doziva za Maksimom božji blagoslov.

Crtica o Maximu navadjam u novelli mnogo više – a zanimive su al sudim, da je i ovdje spomenuto, dovoljno jer da se material preveć neproduži. Prilažem jedini broj što ga još imam na ogled – je to po prilici osmina cijelog podlistka.

39. Za naše doba život u Virovitici bio onaj, reć bi starosvjetski, mal' da ne rečem bezbrižni. Nesretno, sbilja već kobno strančarenje, tak zvane političke (a o politici ne imaju pojma) partaje a ima jih na nesreću naroda bezbroj – dobroćudni purgari virovit. nijesu ni poznavali.

Samo tu i tamo motao jim bi se po glavi pokojni ilirizam, narodnjaci i magjaroni – cijela to narodnja jim samosvi [!], inače ljudi bistri, poštenjaci od kosti – da bilo je pravih, zdravih mislitelja, naravnih filozofa, izučenih jedino u visokim školama ne matere almae⁵⁵ već prirode.

Još prije mog dolaska u Virov.[Viroviticu] upoznao se Skender sa vatrenim, energičkim reformatorom školstva, barem pučkoga, I. V.⁵⁶ [Ivanom Vončinom] koji takoreć svojevoljno bi preustrojivao škole.

Ove, što već spomenuh, bile su u šakama neukih, za školstvo nit sposobnih, frater, a I. V. ne brineći se puno za nje, za onda t. j. za njemač. absolut. [njemačkog apsolutizma] pristao, raspisa konkurs za ravnajućega učitelja. Tako je Skender dobio učiteljsko nu nikada ravnateljsko mjesto u Vir. [Virovitici]. Konkordat! a pop bi pustio iz ruku nadzor i upravljanje škola.

55 Alma mater (lat., majka hraniteljica) – u prenesenom značenju naziv za sveučilište.

56 [Umetnuta bilješka]: I. V. bio pristav za švabskoga absolutizma u Virovitici, uz predstojnika Polza, slovinskog Švabu, al za čudo marljivog i poštenog pravednog činovnika.

Isto bilo u Karlovcu.

Ravnatelj gimnazije fratar, ravnatelj pučkih škola opet fratar, što vam je uostalom dovoljno poznato.

Već koncem kolovoza Skender s malim Milanom, a na samo Miholjevo ja sa svastom Ankom došle smo u Karlovac, prijatno, upravo prijateljski primljeni u kući Mije Keršića i supruge mu, prave dobročiniteljice karlovačkih siromaka.

Kad su pet godina kasnije plemenitu ovu ženu pokapali – a bila kruta zima i visoki snijeg

40. kao na komandu cijela povorka siromaka plačuće, bruzdala se je visokimi zapusimi sniježnim pješice a na dubovačko groblje, da posljednju joj iskažu počast. G. Keršićeva bila punica Ivana V. [Vončine] koji nas je opisao kao neki čudotvorni učiteljski par. Na skoro predali su nam na podpunu odgoj svog unučića, siromaka bez majke⁵⁷, a naše se spoznanstvo takoreć prvim danom pretvorilo u pravo prijateljstvo. Ne tako bilo kod mužkih suučitelja sa Skenderom a još mnogo manje sa suučiteljicama mojim. Dakao bila sam amo poput klina urinuta tuđinka – a g. nadzornik dubovački župnik bi rado moje mjesto bio poklonio svojoj svasti – nemareći što bila više švelja a ne osposobljena za učiteljicu a t. d. a t. d.

Polagano, djelovanjem kroz djecu umirilo se tiho protestiranje protiv meni samo nemoguće bilo oprostiti mi tvrdokorno govorenje horvatskim jezikom, čim dakako prouzročena cijela buna, jer nikad kolegice međusobno za cio svijet nebi drugim već njemačkim obćile jezikom, to one, to obljubljeni jim kateketa pater Roman. Grizle su i ogrizavale me al ostadoh živa. Čim dalje smo bili u Karlovcu, tim bolje prijanjalo građanstvo uz nas videći, koliko nas djeca vole. Bila dakako veoma čudna stvar što hodam svakog ćedna [tjedna] s učenicami na šetnju, to u lužčić, to na i pod tvrdjavne bedeme i drugamo, igrajuć s njima kojekakove pučke, iz Virovitice donešene dječje igre. U staro doba a i sada išli su učit.[učitelji] obojega spola s učenicami

41. na „majales”⁵⁸, ali svaki ćedan [tjedan], pa igrati s djecom, to je ispod učiteljskoga dostojanstva. Jednom, mislim četvrte godine našeg u Karlovcu boravljenja, priklopila se mojem 4. i četvrti ili treći, već ne znam, ili oba razreda

57 Vjerojatno je riječ o prvoj supruzi Ivana Vončine – Antoniji rođ. Keršić – koja je umrla 1856. godine. Kao supruga Ivana Vončine u biografskim se bilješkama spominje Milka rođ. Kotur, kojom se poslije oženio. Njezin brat Dušan Kotur živjet će devet godina – za vrijeme za školovanja u Karlovcu i Zagrebu – kod Marije i Skendera Fabkovića, zajedno s njihovim sinom Milanom i dječakom Ivanom (Ivicom) Vončinom (1855. – 1881.), sinom Ivana Vončine iz braka s Antonijom Keršić. Više o Ivanu Vončini ml. i Dušanu Koturu u članku Nikole Batušića objavljenom u: *Dani Hvarskog kazališta: Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu*, vol. 25, br. 1, str. 205-213 (dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/74165>)

58 Majales – majske, svibanjske pobožnosti.

niže gimnazije – naravski i s učitelji – onda g. Haičman⁵⁹, Mandelc⁶⁰ i Altman i kateketa pa sprovedi smo svi ugodno cijeli dan na gori u blizini i okolici dubovačke ruševine. Pjevalo se, govorele pjesme, pripovijedke, priče, zagonetke, igre, šale. Posljepodne došli su i mnogi roditelji naše mlade čete, što je veselje još pojačalo. Prema večeru pjevajučke u Karlovac.

Kratko doba redigirao je Skender Glasonošu⁶¹, privijam nadjeni broj, što ga izdavao A. Lukšić, potle Karlovački vjestnik, što oboje poginulo na sušicu.

Ondje češće pohadjali smo se s kapetanom Trnskim⁶²; Dr Rački⁶³ nikad nebi propustio pohoditi nas na svom prolazku ili boravku u Kar. [Karlovcu] košto i grof Medo Pucić⁶⁴, iz Dubrovnika. Kvaternik⁶⁵, Vranycany Pepo⁶⁶, i drugi bi dolazili na zamjenak.

Ne znam više, koliko imao plaću Skender u Karlovcu, valjda 4-500 a ja 350 fr. [forinti]⁶⁷

Bilo je tu i tamo privatnog dohodka, te se životarilo. Skender uz svoju, dostaputa sbilja nesmotrenu, dobrotu sve bi razdao bio a kad je sam bio u neprilici, reko bi: „Ta nitko još nije u Hrvatskoj od gladi poginuo!”

Al ugodno nije stradati radi svoje dobrote tim većma, što se nejednom ta dobroćinost zlorabila.

42. U Karlovcu dade nam V. [Vončina] još i svoga devetogodišnjega šogora Dušana K.⁶⁸ na odgoj – nešto mlađji Ivica⁶⁹ i D[ušan] – ne, to nijesu bila djeca tudja, već rodjeni nam sinovi, koji su tečajem devetogodišnjeg boravka kod nas i s nama, tako k nam prionuli, zovuć nas jednako s Milanom mama i Babo, da sbilja dijete

59 Ivan Hajčman.

60 Valentin Mandelc (1837. – 1872.), pripovjedač i prevoditelj, rođen u Kranju, umro u Karlovcu, gdje je bio gimnazijski profesor od 1864. godine.

61 *Glasonoša* – časopis koji je izlazio u Karlovcu od 1861. do 1864. godine. Pokrenuo ga je, uređivao i izdavao Abel Lukšić (1826. – 1901.).

62 Ivan Trnski (1819. – 1910.), hrvatski književnik i prevoditelj, sudionik hrvatskoga narodnog preporoda.

63 Franjo Rački (1828. – 1894.), hrvatski povjesničar, jezikoslovac, publicist i političar.

64 Medo Pucić (1821. – 1882.), hrvatski pjesnik, publicist i prevoditelj, podrijetlom iz dubrovačke vlastelinske obitelji. Od Jana Kollára prihvatio ideju panslavenske uzajamnosti (*Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Pristup ostvaren 15. 12. 2025. <https://www.enciklopedija.hr/clanak/pucic-medo>).

65 Eugen Kvaternik (1825. – 1871.), hrvatski političar, pravnik i pisac, vođa narodnoga ustanka u Rakovici 1871. godine.

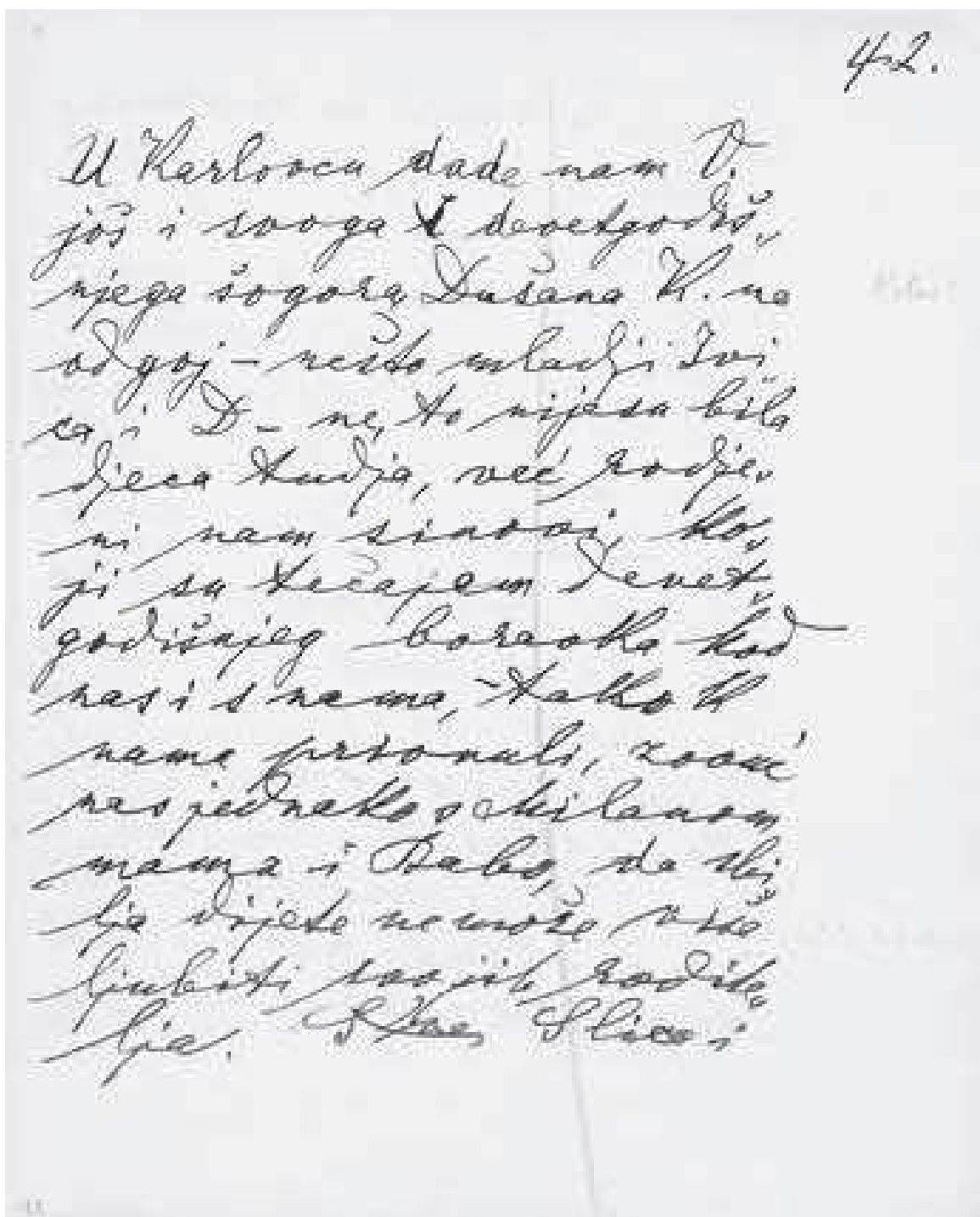
66 Josip Vranycány Dobrinović (1831. – 1866.), pravnik i političar, predsjednik Gospodarske podružnice u Karlovcu, koju je osnovao 1864. godine.

67 Iznosi se odnose na godišnju plaću.

68 Dušan Kotur (1853. – 1878.), pisac i dobrotvor, rođen u imućnoj trgovačkoj obitelji u Sisku, gimnaziju pohađao u Karlovcu i Zagrebu, studirao pravo u Zagrebu i Pragu, putovao, sudjelovao u kulturnom životu. Umro od tuberkuloze, zakladu pod svojim imenom ostavio Matici hrvatskoj.

69 Ivan Vončina ml.

ne može više ljubiti svojih roditelja. S lica i pogleda znala su ta krasna, dobra djeca, čitati vaše misli a nebi znala, čim bi nam više ugadjala. Rijetki, prerijetki bio duševni nas sviju sklad. Krasna, poezije pana bila to doba našega života, kojoj smo se i kasnije po katastrophi s bolnim ponosom uvijek milo svraćali. Šta ćete, ta naša sreća smetala je prostoti, jal i zavidnost nit po niti trgala zlatne



Stranica rukopisa Marije Fabković (HŠM A 2265)

žice povjerenja roditelja u nas – tu smo jedno htjeli pokatoličiti drugoga ili oba postarčevičiti a opet Skender da je sada drugih političkih nazora i načela nego V. [Vončina] – riječjom: silomice, umjetno odtrgli su djecu od nas. - - Pisah otcu Dušanovu, da to čuvstveno, tankoćutno, plemenito dijete, ne će preživiti otrgnuće od nas – otac da se lecne, a ne ubija djeteta si – Ivica bio nešto površniji od D[ušana] – nu patio isto tako. Privih kopiju Dušanova lista, u kojem se sdvojno oprašta s nama, jer da mora a život za nj ne ima više cijene - - a stari, podjarivan V. om [Vončinom], mjesto da se osvjesti, plane bjesom, zašto nas dijete njegovo toli ljubi. - - A toj krasnoj, zlatnoj našoj djeci, dadoše fauna za odgojitelja – putovati će s njom godinu dana a uvesti mladiće u „život”. Nedugo zatim poslao D[ušan] – prijatelju si list,

43. u kojem opisivao slasti münchenovskoga podruma (pivnica i pijančevanje u njoj na glasu) a kako su se jutrom našla, sva trojica spavajuća u kaljuži pod stolom iste pivnice, kamo su se, pijani do nemuštine, srušili. Čitala sam to vlastoručno pismo ubogoga Dušana. Tako je nobl njihov odgojitelj učio tu krasnu djecu – jedan bio onda 13, drugi 14 ½ godine star – poznavati život.

Moje se proročanstvo (žalibože) ispunilo, tičuć se D[ušana] – zlatno naše dijete! Platilo je rastanak s nami mladim svojim životom. Za koju godinu otišao Ivica, vjerni mu drug, za prijateljem si i bratom od djetinjstva. Danas bi živila obadva da nje silomice nijesu preselili u tuđe tlo, gdje jim se životno korijenje nije moglo povijeti, kamo li podati jim hrane, da razcvatu i zlatan nose plod.

Koncem veljače pr. godine, umrla Dušanova sestra, koja prva bacila iskru razdora medju nama i roditeljima - - a njezina sestra V.⁷⁰ poslala mi list s molbom, da neka ne zamjeram pokojnici krivicu, što nam ju načinila, jer žuhko, prežuhko se je za to kajala. Da, ona je sirota puno trpila za svoju oholost a recimo i za krivice, učinjene drugima. Al ja u to ne vjerujem, takovo čustvo ovisi ob individualnosti pojedinca, koji ima u sebi sposobnost priznati i sam sebe ukoriti s počinjena zla. Nu, šta to koristi onomu, koji tu krivicu podnašao? Ima jih velika većina, koji postradaju sposobnost za priznanje počinjena zla. Ne znam, čemu Vam sve ovo pričam.

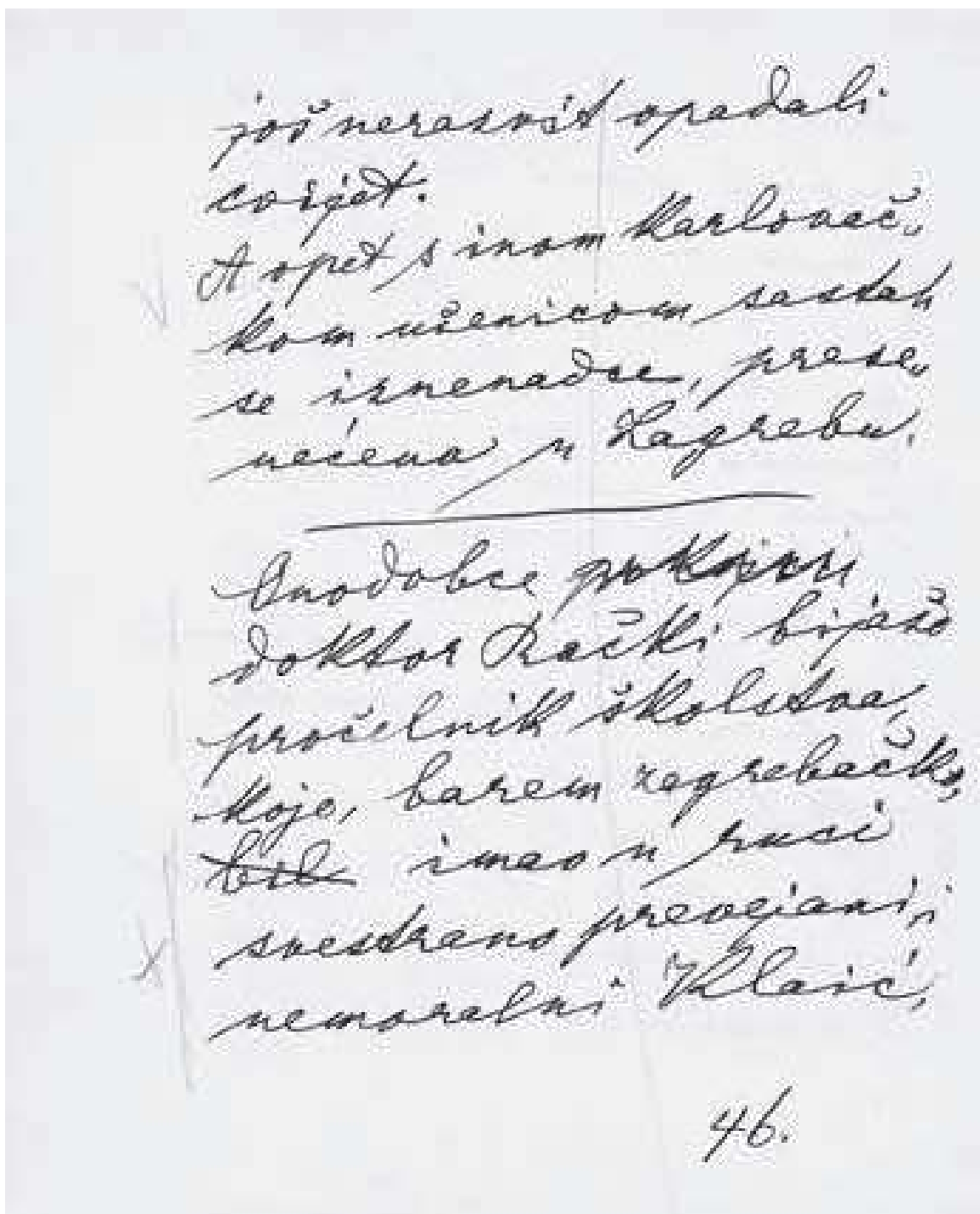
44. Izašla sam iz reda, skočivši iz Karlovca preko slogova i stranputica u Zagreb.

Cijelih pet godina imali smo tu djecu u Karlovcu, četiri tu u Zagrebu a posljedicu našega odgoja eno vam u oporuci učinjenoj Dušanovom „Jeronimskom društvu”, komu je ostavio – svote već ne znam a podpisao se: „D. K. pravoslavni Hrvat.”

70 Sestre Dušana Kotura zvale su se Milka i Ljubica, a brat se zvao Vaso.

Medju dobrim bilo je učenica i pokvarenih, razmaženih kao svugdje u ovećim mjestima. U prvom razredu zapalo me dijete imućnoga krznara, Seljana. Dijete prkošljivo i prpošno vično raditi sve protivno onomu, što bi se mu reklo.

Tako djeco, sada lijepo pišite, onda ćemo se pomoliti, pa kući. – Neću pisati, hoću kući, zazujiło je iz klupe, a crne, sjajne oči uprle se pitajućke u me.



Stranica rukopisa Marije Fabković (HŠM A 2265)

Hodam od klupe do klupe, pobadam, bodrim klonule, tu i tamo pohvalim, popravim. Pločica Seljanove prazna. Ne vidim. Ponovim da koja nebi dovršila do 10. ure, može svršiti i potle - - ostati će tu, dok ne svrši zadaće. Kuda bih se maknula i krenula, dijete očima pomno za mnom. Zazvoni. Molimo. Pušćam klupu po klupu, onu s prkošljivkom posljednju. Spremi se i ona. Šutim. Dok hoće k vratima: Ti ćeš prije napisati zadaću, onda možeš kući.

Eh! Da Vam je bilo vidjeti i čuti, što je to dijete spravljalo. Kao bijesni cucinac⁷¹ pogrizlo mi ruke - - podje mi za rukom zaključati vrata a ona lomači, trgaj, tuli, baci se na tle, lupaj nogama,

45. buči, osovi se, pogazi i u komade razlupa pločicu... Stojim mirno, te ju motrim. Umori se i zašuti. Sjednem k stolu pa tobože čitam. Za koji časak stane sabirati crijeplje škriolja a potajno, polagacko črckati zadatak sve me motreći, eda-li ju gledim.

Ne gledala sam.

A opet malo potle došulja se k meni, poturkivajući mi najveći crijep pločice sav popisan.

„Evo ti, zadaće!” reče nesmiono. „Gle, gle, ti znaš dosta dobro pisati, možeš sada kući.”

Bez ijedne karave riječi propustih delinquentu - - a od toga časa skoro i danas mi se čini nevjerojatno – to zapušćeno dijete, kao poput mladog, dobroćudnog psića, svagdje bi za menom a sreća joj sjala iz krasnih očiju, kad bi mi se mogla približiti.

„Imam te rado, znala bi reći, mamu ne, ona me bije a ti me ne tučeš.” Što sve se sbivalo u dušici tog djeteta? Čula sam kasnije, da ju mati nije trpila smatrajući ju živim dokazom svojega grijeha.

A mala ta nesretnica već sa jedanaest godina prestala biti djevojkom. Prerani, još nerazvit opadali cvijet.

A opet s inom karlovačkom učenicom sastah se iznenadce, presenećena u Zagrebu.

- - - - -

71 Pas.

Onodobce pokojni doktor Rački bijaše pročelnik školstva, koje, barem zagrebačko, imao u ruci svestrano prevejani i nemoralni Klaić⁷²,

46. čovjek bez znanja a klet neprijatelj svakomu pravomu napredku.

Dvorski savjetnik Mrzljak, kojega kćerke sam privatno obučavala, u – a prilici reče: Gnädige Frau, hüten Sie sich von dem Klaić, er ist ein Exemplar, das die Hölle ausgespieen hat.⁷³

Krasna i istinita ova karakteristika uvijek mi je lebdila na misli a imala sam dosta prilike se o tom osvjedočiti.

Dr R. [Rački] razpisao konkurs za preparandialnog učitelja sa platom 900 fr. [forinti] a stanarine 100 fr. a zaboravio pridati i quinquenale ili bar decenale⁷⁴. A na temelju tog zaboravka moj muž nije imao osim 1000 fr. nikad više plaće a u penziji dakako o stanarinu manje. Sudim da se kao ženirao što su ga tako nisko taksirali a možda se sjetite, da je za predposljednjeg Vašeg⁷⁵ pohoda pred Vami rekao, da je dobio neki kvinkvenal a nikad nije imao više od ne cijelih 90 for. mjes. Utaman svi njegovi utoki⁷⁶. Posljednjih pako pet godina, što je služio na obadvojema preparandijama, iz velike ljubavi odrezao je ondašnji chef obuke, V. [Vončina] ovako: Izdao je ferman⁷⁷ njegovog penzioniranje – a po zakonu mogao je služiti još 5 godina – potpisao 30. septembra mjesto 1. oktobra, čime nije imao pravo reklamirati. Tako su nam dotičnici tu svar tumačili. Njemu tako, meni za 40 ljet 58 fr. – ovako su nas ošišali a sada moram još čekati na milosti Pedagoškog⁷⁸,

47. kada će mu se uzračiti⁷⁹ dati pripadajući mi honorar, da uzmognem momu zlatnomu Staromu postaviti neki kukavni spomeničić na tužno to mjesto na njegov i moj budući grob. A znate što ću dati na nj napisati? „Fabkovići Skender i kasnije a možda rano – doći će Marija” ni cigle riječi više.

Godine 1865. koncem kolovoza preselili smo se iz Karlovca u Zagreb, a tu je počeo pravi naš „križni put”. Ne zna se, koga su većma grizli, progonili Skendera ili mene. Tri godine bijah bez službe a bez izgleda na nju. A ćuteći se bez

72 Franjo Klaić (1819. – 1887.), učitelj i pedagoški pisac, učiteljevao u mjestima Vojne krajine, od 1852. je u Varaždinu, a od 1860. do umirovljenja 1875. ravnatelj svih pučkih škola i preparandije u Zagrebu. Pisao je pedagoške rasprave i članke, priručnike za učitelje i udžbenike. Pokrenuo je i uređivao časopis *Školski prijatelj* (1867. – 1874.).

73 Prijevod po smislu: Milostiva gospođo, čuvajte se Klaića, on je primjer čovjeka koji će prirediti pakao.

74 Riječ je o godišnjoj plaći, bez predviđenoga povećanja nakon pet ili deset godina.

75 Obračanje je vjerojatno usmjereno Davorinu Trstenjaku.

76 Utok – žalba.

77 Ferman (tur.) – naredba, zapovijed.

78 Misli se na Hrvatski pedagoško-književni zbor.

79 Htjeti.

škole gotovo bolestnom, zaključismo, da ću otvoriti školu privatnu, dok za taj čas bi se možda pružila prigoda za javnu službu.

Al dà, već sve gotovo, samo da dobijem dozvolu.

Skender zatim uz veliku mater. štetu kupio od pok. Novotnya⁸⁰ Napredak⁸¹ a k nama su dva puta do mjeseca dolazili pripravnici pomagati expediranje⁸².

Među njima fini jedan ptiček – ne znam je l' po nalogu s „višjega” mjesta, t. j. prve oblasti, ili plemenita mu duša sama ga nutkala (biti će obadvoje skupa) da svaki kret, pogled, riječ, šalu ne da referira po istini, već ju iskrivljenu a u zal smisao pretvorenu, predaje Klaiću.

Kao dijete bezazleni, dobroćudni moj muž dugo se čudio, primvši od Kla. [Klajića] sad tu sad onu „correkturu”, dok mu ljudi u toj stvari competentni, nijesu otvorili oči, pa još i onda teško mogao vjerovati. Uvijek sklon o svakom misliti i vjerovati samo dobro, dok se ne osvjedoči o protivnu, nejednom a u više njih se kruto prevario. Utisak takvih neugodnosti na Skendera ne bijaše nikad trajan ili opreznost

48. da bude za buduće posljedicom. „Šta ćeš, to su slabosti ljudske”, odvrćao bi mi na moje opaske. Klaiću ne bijaše moja još neotvorena, privatna škola počudna, pa je njezin postanak osujetio. Taj čovjek znao svaku oblast svjedočiti o čemgod je htjeo, a svi su mu vjerovali kao svetom pismu, ma to bilo i najnemogućnije ili najludje.

Zaogrnuo je plaštem svoje svemoćne protekcije neku pridošlu Njemicu (Waldherrovu⁸³), koja imala privatnu školu u Kamenitim vratima a kamo je grnulo sve, što su zvali nobl. Ta W. bila ne znam kod kojeg židova guvernantica a jedno doba i u Karlovcu kod Dr Ivančevića radi francezkoga jezika, jer i to je naklapala. O hrvatskim, samo se razumjeva, ni spomena. Ne sjećam se više krstnog imena, koji to onda od braće Lopašića bio upljivan činovnik kod vlade a K. [Klajić] se uvijek oko takovih lisao i motao. Da si L [Lopašića] sasma asekurira⁸⁴ i zadobije za se, protežirao je u visoko i duboko školu u Kam. vratima,

80 Stjepan Novotny (1833. – 1867.), svećenik i pedagog, pokrenuo 1859. pedagoški časopis *Napredak* i uređivao ga do 1866. godine. Predavao pedagogiju u Muškoj učiteljskoj školi u Zagrebu, napisao udžbenik iz pedagogije *Gojdba i obuka* (1867.).

81 *Napredak*, prvi hrvatski pedagoški časopis, počeo izlaziti 1859. godine. Prvi vlasnik i urednik bio je Stjepan Novotny. Fabković preuzima *Napredak* 1866. te ga izdaje i uređuje do 1873., kad nakladnikom postaje Hrvatski pedagoško-književni zbor, a urednikom Ljudevit Modec.

82 Raspačavanje.

83 Dragojla Lopašić, rođ. kao Caroline Waldherr (1838. – 1925.), rođena u Beču. Od 1858. u Zagrebu, gdje je 1864. otvorila privatnu djevojačku školu, od 1872. učiteljica ženskoga ručnog rada, a poslije i francuskoga jezika, u karlovačkoj djevojačkoj školi. Umirovljena je 1895. godine. Bila je udana za Slobodina Lopašića (1824. – 1885.).

84 Asekurirati (lat.) – osigurati.

unatoč a jer je znao, da Waldher. [Waldherrova] ima s Lop. [Lopašićem] četvero djece. Menom bi možda izgubila ugled u kratko: propala sam, te podučavah u kućama gdje se je dalo. Stalo se mudrovati ob ustrojenju t. z. višje djev. [djevojačke] škole a svi nadležni i s Kl. [Klaićem] nijesu pravo znali, s koje bi strane začeti.

To bilo g. 1868. kad su razpisali natječaj za ruč. [ručno] djelo u 5. razr. [razredu]. Klaić i dalje preporuča W. [Waldherrovu] a u magistratskoj sjednici postade gotova bitka. Unatoč što W. nije imala nikakvih svjedočaba s učit. sposobnostima, već samo za franc. jezik iz neke privatne škole, htjeo K. [Klaić] silom njom prodrijeti. O meni referirao, da sam sasma

49. nesposobna, neugledna osoba za to mjesto, nosim plave naočale, kratke vlasi a – a – grozota!

gospodo, poput vojnika prepliva svaki dan Savu! (Nikad ga kod Save ne vidjeh.)

Kad se strasti, pravdanje, vika, smijeh, halabuka ponešto umiriše, pokojni trgovac Hondl⁸⁵ progovori, da ipak biti će nemoguće, da ta blamagea magistrata, da predpostave ženu, ne imajuću takoreć nikakvih kvalifikacija, a ne znajuću ni jezika, meni, ispitanoj u Pragu a imajućoj već 11. godišnju praksu. Nije koristilo sve bjesnilo Klaićevo proti meni: Hondl svladao zmaja a ja dobila dekret.

Da mi je u toj negotovoj školi bilo jako lijepo a da je na me stotina očiju vrebalo, gdje i kako bi me uloviti, dokazati moju nesposobnost za to mjesto, samo se razumijeva.

Medju vlastite učenice postavio mi K. [Klaić] uhode, koje su redovito u stanovite dane dolazile ga obavješćivati o svem što jesam i što nijesam radila. Ja medjutim mirno i neustrašivo išla svojim putem. Osudih se dapače pozvati djecu na šetnju – a nečuveno – nevidjeno! djevojke se loptale u samome Maksimiru. Drugi puta eno mi u Mirogojsku šumicu, zabavljajuć se kojekakvim igrama, zagonetkama, pripovjedkom i gimnastičkim vježbama. Niti Kl. [Klaića] niti kateketu, koji s njim bio složan, pozvala nijesam – došla su obadvojica „slučajno” se šecuć istim putem, za nama. Naša djeca, vična tomu iz Karlovca, bila su takodjer s nama.

50. Ne sjećam se više, bio li s nami i moj muž. Najstariji od naših dječaka Dušan bio 13, Ivica, 12 a Milan 11 godina. Valja vam skupiti sav um, svu bistroću duha, da shvatite nemoral, pravu duševnu propast, a na kakove puteve sam uvela uboge učenice – V. razreda, dakle većinom djecu jedanajstgodišnju, upućivajuć nje u tako preslobodno obćenje „s dječacima”.

85 Aleksandar Hondl (1832. – 1890.), trgovac, zagrebački gradski vijećnik, mjesni sudac i saborski zastupnik.

Duhovni stol, onaj Bogom postavljeni čuvar i zaštitnik ženske krijeposti imao sad posla i brige, da bljudne ovčice izvede na pravi put.

Prosim, ne, ne šalim se Kl. [Klaić] me sбилja tužio konsistoriju, radi nepristojnog ponašanja i zavadjanja ženske, povjerene mi mladeži. – Dà, ni on, ni kateketa, nijesu nam se priklopili, već slučajno išli istim putem, kako već spomenuh – kasnije sgubih nje s vida, al znali su sve, što smo radile, što igrale, pjevale, govorile a valjda i što je tko mislio. Sam Jurković⁸⁶, onda čini mi se referent, što li, mi to priobćio.

Vidno iz ovoga, da sam medju vlastitim učenicama imala – kao i Skender medju svojimi – uhode, [u]boga djeca, neznajuća, šta čine.

U ponašanju oblasti napram nama – Skenderu i meni – bila uvijek analogija – vidjele su i vlada i consistor – što je Klaić spravljao, znale su, da je - - eh, čemu to nabrajati? Pogibeljni smo bili ljudi – valja nje odstraniti od školstva, da ne truju mladež. Godine 1868. došla sam tu u školu, djeca su me u kratko doba obljubila do nekoliko zavedene po K. [Klaiću] i kateketi Grdiću, koji čvrsto

51. prianjao uz K. [Klaića] kao vjerni mu pomagač proti meni. Treba oblastima ipak dokazati moju podpunu nesposobnost za učiteljevanje naročito za višju djev. [djevojačku] uč. [učionu]. Nekoje su učenice svoj ručni rad ostavljale u školskom ormaru, od kojega ključ bio kod mene. Ako bio praključ ne znam, nu jednoga dana, došavši u školu, nadjem ormar otvoren a - - prazan. Dječji poslovi, material za ruč. rad – izčeznu. Medju inim bilo tam stvari kupljenih za dva jastuka, baršuna, svile, čipaka, vezanaka. Patrilo⁸⁷ to učenici Ivki Potzovoj. Imala štete 5-6 fr. [forinti]. Ostale manje ili ništa. Nekoje bi plele samo čarape ili kvačkale koje sitnarije. Veliki to bio metež jer, svim skupa nije jasan bio pojam o visini te biti imajuće škole.

Kl. [Klaiću] najviše bilo ležeći na paradi, slavi, što li, da stvorio i ravnatelj je višje škole, taj sprost, surovi, graničarski lera⁸⁸. Sad su pršali na mene sa svih strana prostački listovi roditelja poštećene djece i razumjeva se, sve Klaićevo maslo. Možda stopram četiri godine tomu, što sam posljednji takav list – (bio od Dane Rašića, onda računovodje – šta li bio, jer Hanka Potzova je polusestra njegove supruge) razderala. Manjkalo samo da mi se razgovetnije reklo, da su stvari kod mene.

Stara neka iznemogla Švabica, Encingerova, onodobce školska podvorkinja, bila pre- i propitkivana, nu ni ona nije znala, kud i kamo su stvari iznikle iz

86 Janko Jurković (1827. – 1889.), pisac i gimnazijski nastavnik, obavljao je poslove prevoditelja, školskoga nadzornika i tajnika Odjela za bogoštovlje i nastavu.

87 Pripadalo.

88 Razg. učitelj (od njem. *Lehrer*).

školskoga ormara. Stvorila se cijela vreva a još danas se čudim da me nijesu službeno zatvorili.

Sljedeće g. 1869. kralj i kraljica probavili su nekoliko dana u Zagrebu.

52. Naša škola bila u Dugoj ul. u kući Prve hrv. štedionice, sada već pregradjene i popravljene. Onda s grdim, uzkim, nespretnim stubama, tmičnim uzanim hodnicima, smrdećim zahodami tako užasnim, te bi policija bila morala u obće zabraniti, da tam ljudi stanuju, a kamo-li da tam obstaje škola za mladež. Unatoč tim pogriješcima, tvrdio Klaić – da će kraljica doći pregledati tu negotovu, zamusanu školu, bolje reći pokus za školu, te uzbunio učenice i roditelje jim, jer za prostotu je vanredno odlikovanje, može-li samo gledati a kamo-li makar i na časak u doticaj doći – sa velikom ili sa najvišjom u društvu osobom. Mirila sam tu gotovu bunu, bjeganje, trčanje, ludo amo tamo naskakivanje – tvrdeći, da se protivi zdravoj pameti, da bi moglo oblastima – dakle magistratu na um pasti voditi – i uputiti kraljicu u „takove” lokale. Utaman, Klaić naložio, da svaka mora donijeti svako djelo, što ima od lani i ljetos, te će se stvoriti mala izložba. A djeca donášala kao luda.

Sjećam se, da je jedna učenica u zamotu medju inim stvarima donijela i veoma dobro vezenu žensku košulju, sasma novu. Što ćete s ovim? pitam djevojku. Mama je to poslala za izložbu.

Odneste košulju kući, nije vaš posao a nije radjeno tu kod nas u našoj školi.

Ja sam ju radila kod g. Kürschnerove.

Velim, da nosite kući.

Djevojke i košulje nestade.

A da Vam je znati, što je taj čovjek spravljao, kako je trubio po Zagrebu da sam u židovskoj školi radjene ručne radnje dala na izložbu za kraljicu, koli kvarim učenice

53. ovakovim lažnim i t. d. i t. d. Njegova pako žena, kojoj se nisam klanjala, cijele sastanke držala i sjednice majka mojih učenica sabirajuć od njih podpise za peticiju na vladu, da me odstrani od škole. Na to nesudjenoj izložbi već ni jedan komadić posla nije kod mene radjen bio - - -

Sbilja trebala je neka vrst junaštva k tome, hodati još u školu medju djecu, ovako.

Ne sjećam se jel iste ili sljedeće godine, bivši na Šipku kod prijatelja, stigne me pismo, od g. – pozlaćarice, stanujuće u istoj kući, gdje bila škola. Molila me gospođa, neka bih se požurila kući, jer sirota stara Encingerica nikako nemore da

umre, dok me nezamoli oprošćenje. Na smrtnoj je postelji a pop njoj kazao, da me mora moliti. Na nalog Kl. [Klaića] uzela one te stvari iz školskoga ormara, zamotala i odnijela na tavan a položila u tmičan kut pa pokrila ropotarijama. Ne sjećam se, šta još stajalo u pismu, ni koja jošte gospoja dobra srca bila kod kajuće se sirote starice.

S tim sam pismom svakako imala ići k oblastima – nu ja sumorna s tog proganjanja – omalovažavajuć stvar a ne htjevši opet iznovice dirati u tu kašu – šutila sam. Uvidjam, da sam jako pogriješila. Encing. [Encingerica] umrla, bez da smo se vidjele a ne sjećam se, jesam li g. pozlatarici što odgovorila. Valjda, da staroj opraštam.

Mislim da iste jeseni – premjestiše me u školu pučku a dobih 2. r. u koji Klaić odabrao iz sviju škola gdje samo mogao naći najzapušćeniju djecu, pa ju dopeljao k meni. Taj razred imao parallelku a bilo je, vjerujte mi, smješno gledati na procesijama moju odabranu

54. uz ostalu nacifranu djecu. Ova degradacija bila mi svakako mila, jer sam uzmogla bolje djelovati na djecu, bivši joj prilično gospodaricom. Podbadani Klaićem – prava diabolka ćud – bili su i zagreb. nadzornici Cerovac – užasan vol – i Suhin⁸⁹ – nemnogo pametniji – protiva meni, te vjerujte, da sam pravo prošla martyrimum⁹⁰.

Kao izgnanici na otoku Sahalinu – oni, radi neizlječive bolesti – ja radi pogubnog upljivanja na mladež, sasma sam bila izolirana – mlade su me učiteljice – onda Pavličeva (udata Milakovićka) i Rachlinova, izbjegavale, stare grizle i ogovarale, gdje su samo mogle i ne mogle. Kateketi malo po malo postajali su neutralni, dok se jim s vremenom sasma oči ne otvore pa su bili prijazni dapače i prijateljski.

Da, mislim, zaboravih reći, kako je Klaić – potle one tobožnje izložbe ruč. radnja u mom razredu, raztrubio kod oblasti a njegova mu žena revno pomagala kod občinstva, kako sam navela učenice, neka bi izložile košulje, vezene i šivane u drugoj školi, kod neke proste židovke Kirschnerice, koja poput vjerne pomagačice stupila ženski klub, stvorivši se protiva meni za dokaz moje nepo- receive nesposobnosti za mjesto, što mi ga vlada povjeri. Ta ženska, obična, a još ne izvrstna švelja, učiteljica, bez qualificare, ruč. rada uz židovsku školu – bile su tu djevojke 12 – 14 godišnje, koncem pr. škl. godine, slavila – najme občina to provocirala – jubilej svog ne znam pravo, al čini mi se 30 godišnjeg blagodatnog i za domovinu

89 Eduard Suhin (1824. – 1893.), učitelj, svećenik, školski nadzornik i gradski zastupnik, zalagao se za osnutak obrtne škole u Zagrebu.

90 Martir – mučenik, patnik.

55. veoma zaslužnog djelovanja kod ž. [ženske] mladeži. Tako su ju slavili bar inspektori, magistratska gospoda, rabini, ne znam već tko od vlade - - - a ona, bogec, i sama je to vjerovala.

Zatim imao Skender ne manje neugodan položaj. Malo po malo dolazili na vidjelo kojekakovi Kl. [Klaićevi] grijesi, tičući se „podplaćivanja⁹¹ vanjskih, amo komandiranih, starih, za popravak nesposobnih, bogca „učitelja” – takovih siromaka, da bi kamen nad njimi proplakao, moralno i materialno siromasi – a nije li takov sjedoglavi kandidat već prije poslao u kuhinju, u podrum ili u džep šta praktična, to ga K. [Klaić] natezao, pleo i meo do zla boga. Skender zauzima se siromaka a tu su opet oblasti imali zabave, te jim nije trebalo pohađjati vaudvilla⁹² ni lakrdija. Svega toga bijaše sijaset, po izbor – al u koju to svrhu sada spisivati? Komu u hasnu⁹³, u pomoć, možda u pouku? Ne znam, prosuditi. Skender i F.⁹⁴ sve su nagovarali, spremali, podbadali učiteljstvo, tumačili, bodrili, da se sazove i dobro uspije, prva učiteljska skupština. Za ondašnje odnošaje posao sbilja orijaški, iztraživajući puno samozataje, požrtvovnosti. A osobito ovo posljednje Skender posjedovao u obiljnoj mjeri. Bila je neka razlika medju požrtvovnošću Skendera i drugih. Što su mnogo žrtvovali glavu i ruke, um i posao, revnost, on je osim toga žrtvovao još imutak na vlastiti užtrb. „Soka s boka, mora biti” znao bi reći na moje prigovore. Ali sami ćemo stradati, biti u novčanoj neprilici (ko što je i bilo) - - „Idi, molim te, kada si čula, da je u Hrvatskoj tko od gladi umro.”

„Drugo je ne umrijeti od gladi – ta i marva u štali

- [56.] ima, šta treba samo, da čovjek ima još i ine potreboće. Žalibože i u tom imala sam pravo. Cijeli fascicle Albrechtovih⁹⁵ računa, za Napred. [Napredak] tu imam a silu recepisa⁹⁶ novčanih - - - što su se razilazili diljem domovine u koje kakove rodoljubne svrhe i privatne podpore.

Ne smijem propustiti da spomenem – jer se kod vlade ipak polagacko počelo pomišljati na „reformu” preperandije – kako je neki dan Jeana (Žana) Jurković⁹⁷ pozvao k sebi Skendera i Fil. [Filipovića] tražeći njihovo mnijenje, koga bi dali

91 U rukopisu nema zatvaranja navodnika.

92 Vodvilj (fr. *vaudeville*) – scenski komad šaljiva sadržaja, srodan kabaretu (*Hrvatski jezični portal*. <https://hjp.znanje.hr/>).

93 Hasna (reg.) – korist.

94 Misli se vjerojatno na Ivana Filipovića (1823. – 1895.), učitelja i pisca, glavnoga organizatora Prve opće hrvatske učiteljske skupštine (1871.), promicatelja i zagovaratelja učiteljskoga udruživanja u drugoj polovini 19. stoljeća.

95 Vjerojatno se misli na tiskara Dragutina Albrehta (1824. – 1887.), koji je tiskao časopis *Napredak*.

96 Receptis (lat.) – priznanica, potvrda.

97 Vjerojatno se misli na Janka Jurkovića, koji je od 1871. do 1874. bio tajnik Odjela za bogoštovlje i nastavu, a od 1874. do 1887. školski nadzornik.

za pedagogiju najme učitelja te struke na preustrojeno učiteljište⁹⁸. F. [Filipović] izdavao tobolce – mislim Bosiljak se zvaao – list a u njem B. [Basariček]⁹⁹ – pisao – bolje reći preveo iz njem. tu i tamo po člančić. Na firmu ne gleda se tako strogo, samo kad je stvar hasnovita a dobričina Skender taj poštenjak od kosti, kako je od rane mladosti bio s Jurk. [Jurkovićem] prijatelj, reče: Za to najbolji ti je B [Basariček] – vidiš, da se bavi tim predmetom eno njegovi članci o pedagogiji u Fil. listu. F. [Filipović] potvrdi te vanredne študije, Jur. [Jurković] pristade sretan, da ima o brigu manje a kaže Skender neka mahom piše B. [Basaričeku] u Virov. [Viroviticu] a pita, bili to mjesto htjeo.

B. [Basariček] od pamtivjeka prefrigana lija odpiso, uz (clausulu) ako i žena mu mjesto dobije na žen. [ženskom] učiteljištu. Nijemac veli: dem Kühnen – tu bi se moralo reći: dem Manchen dient das Glück¹⁰⁰. A dobila su obodva na silno i revno nagovaranje Skenderovo Jurk. [Jurkovića].

Sam B. [Basariček] je kasnije pripovijedao pok. mi svasti, a sestri Skenderovoj – da ima Skenderu zahvaljiti, što su tak dobro namješteni u Zagrebu. Malu ovu epizodu izvoljite smatrati kao podatak pri tvorbi karakteristike te dvojice, koja se za Skenderovu preporuku „svojim” načinom odužila nam obojici. Skender bio preplemenit a da bi reflectirao – ali još manje

57. imao povoda očekivati što takova od B. [Basaričeka]. - -

Predobar i preplemenit Skender sudio bi svakoga po sebi.

God. 1871. sbilja se oživotvori 1. učit. [učiteljska] skupština, na kojoj Skender dosta neoprezno se izrazio ob opaticama, da su himbene, šta li ja pako ne znam više thema – rekla sam, da Isus bio medju svim filozofima, počam od Confucia do A. B. C. – do Komenskoga – najsajjniji pojav, najsajjniji primjer učitelja, ili za učitelje, a kako je dragohotno život položio – i t. d.

Teško bi Vam bilo predstaviti si vrevu, bunu medju popovstvom, ne mahom, već sve pomalo tà lomača bila premala, neznatna kazna za mene. Dobivala sam pisma, čudne listove od razjarenih popova, pa da si razmislim i opozovem što rekoh na skupštini - - a ja, gledajuć bijelo, nijesam ih pravo shvaćala. A zašto i pošto su na me navaljivali? – Što rekoh, ne porekoh, da bio Is. [Isus] jasan primjer učiteljstvu, jer za svoju nauku život položio, tà ga popovi sami zovu rabbi – što opet znači učitelj. Samo još manjkalo, da su tulili: Na razpelo s njom,

98 Misli se na Mušku učiteljsku školu u Zagrebu.

99 Stjepan Basariček (1848. – 1918.), hrvatski pedagog, učitelj, pa profesor pedagogije u zagrebačkoj Muškoj učiteljskoj školi, dugogodišnji urednik časopisa *Napredak*, suurednik *Pedagogijske enciklopedije*, autor pedagoških udžbenika, početnica i čitanki te priređivač zbirki pripovijedaka za mladež. Bio je suosnivač i aktivan član učiteljskih udruga.

100 Hrabre, odnosno neke prati sreća.

na raspelo ju popnite. Mjesto toga iz petnih su žila nastojali kod consistorije a ova tlači, sili na vladu, da nas obadvoje odstrani od školstva, poradi pogubna upljiva na mladež. Doznali smo sve privatnim putem, a ja već nastojala, nebi-li dobila mjesta kao za se u Českoj, a vremenom bi dočepao se nečesa i Skender.

Pisah i u Gothu u znamenito učiteljište za zabavišta,¹⁰¹ kojemu sam preporučila prve obadvije učenice za tu struku – pa da kasnije uredi u Z. [Zagrebu] - - I Dittesu¹⁰²

58. pisah a on se obvezao, barem mene namjestiti. Skender ne bijaše toli vješt njem. jeziku nu ja imah svjedočbe s c. kr. preparandije (dakako njem. – jer česke onda ne bijaše a stopram g. 1873., aprokirana [sic!] bijah i na c. k. učit.[učiteljištu] českom za škole gradj[anske]) bilo dakle izgleda da bi me namjestilo negdje u Njem. [Njemačkoj] jer učenice onog učiteljišta bile su rado vidjene. (Ustrojila ga Mar. Terezija a po tom uzoru kasnije jedno i u Pešti). Medjutim pružalo mi je nade i u Českoj a kada se samo jedan od nas ulovi ma gdje, lahko drugoga povuče za sobom.

I danas mi je zagonetkom, što nije došlo do toga – i na čiji savjet, stvar se na tak daleko utaložila, da su nas tu ostavili a lahko se da pomisliti, da pod štrogom policijsko = duhovnostolnom nadzorom.

Ne znam već, koje godine – al Skender bio pod ravnanjem Modca¹⁰³, kad je dobio zamot sa nekimi spisi, svjedočbami, šta-li – a indifferentno donese to kući. Pregledavajući, opazi na omotnom liniranom arku, da je to predlog, kojim se Skender ima baciti u penziju sa 300 fr. [forinti]. Nepazkom, nemareći, Jur. [Jurković] u to zamota izprave a možda to sluga načinio. Svakako toj bila potvrda ob istinitosti nakana obadviju oblasti i svjetske i duhovne, da su Skendera htjeli odstraniti od škole. Naravski onda nisu mogli ostaviti ni mene.

Možda tu djelovalo Filipovićevo memorandum, što ga je podnio banu – mislim Mažuraniću, kojega su nahuškali proti Skendera a rečeno mi bilo, da je F. [Filipović] i svojim ustmenim govorom bana odvratio od potpisa, tvrdeći, da bi prava nastala buna, kad

59. bi se to oživotvorilo.

Ne znam jel kod ove ili kod neke druge to bilo prilike.

101 Dječje vrtiće.

102 Friedrich Dittes (1829. – 1896.), austrijski pedagog, prvi ravnatelj bečkoga Pedagogija, više pedagoške škole osnovane 1868., koju su pohađali i neki hrvatski učitelji i učiteljice.

103 Ljudevit Modec (1844. – 1897.), učitelj, ravnatelj učiteljskih škola u Zagrebu i Petrinji, autor udžbenika, metodičkih priručnika i pedagoških rasprava. Aktivan u učiteljskoj zajednici i učiteljskim udrugama.

A tek se približilo i preustrjenje i razširenje učiteljske škole muž. i žen. Za ovo posljednje na skoro smo saznali, da je to od strane vlade samo „pokus”, jer čemu trošiti za ž. prep. [žensku preparandiju] kad ju imaju opatice. Fil. [Filipović] postao nadzornikom, Modec ravnateljem –; kad je kao takav u novoj časti prvi put se sastao sa Skenderom krilio je ruke i reče: „Oprosti, Skendere, oprosti, tebi je to mjesto pripadalo, ja nisam u tom kriv!”

To bi bio i svaki drugi rekao a mnogo ih očekivalo kao za stalno, da će Skender to dobiti. U njegovu slavu budi rečeno, u njemu se nije ni trag žuhkosti porodilo a jala ni poznavao nije. Dobra, plemenita duša bila u njemu.

Gospoda, svakako, moradoše ostati conseqneatna – ne mogoše mu povjeriti uredjivanje škole učiteljske, no – lijepih to učitelja hrvatskoj mladeži.

Još za Kl. [Klaićeva] ravnateljstva predvodio učit. sbor K. banu na presentaciju. A ovaj – mislim Maž. [Mažuranić] – nagovori Skenderu – dakle g. ravnatelju – tako mu se zabolo u oči Skenderovo držanje, vedar pogled a ni traga onoj kukavnoj, podlizavosti, orientalskom načinu robskoga klanjanja. To se opetovalo i drugi i treći puta a Skender reče, ako me još jednom tako oslovi, reći ću mu – Molim, održite riječ. Nije više za to bilo prilike. Onda Modec bio jošte učit. djelj. škole na Kaptolu. Dok o Kl. [Klaiću] uvrstiti mi je ovu episodicu.

Mislim, da spomenuh, kako mi je ravnatelj K. premjestivši me konačno

60. velikim trudom u školu pučku – na moje sibilja veselje, jer sam djecu sama imala u ruci a mogla djelovati na razvoj ćuti i ćudi odabirao mi kdegod je saznao za zločestu učenicu u drugoj školi ili u samostanu, doveo ju k meni – tako i najlošiju mi dao sobu. Doprevši s učen. u 4. raz. – škola bila u Dugoj ul. kuća stare štedionice – meni pripala soba dole u podrumu, gledajuća na Potok upravo na dvorišta i na krovove malih, prizemnih kućarica, u kojim su bili stanoviti ženski zavodi za „višje naobrazovanje” muškaraca. Ta soba bila ujedno za pjevačko društvo „Kolo”, koje tu držalo svoje sastanke, koncerte, plesove – dakako noćju – po danu moj razred. Soba imala galeriju za muzikaše, koji svoje instrumente ostavljali bi ili gore – a koji nijesu tam imali mijesta, metnuše ih dole blizu peći: veliki bubanj, bajs. Galerija počivala na četiri željezna stupa, pod kojima i uz nje stajale su klupe.

Tako, došavši jednom u školu – vidim, kako vragoljasta Milka T - - sjedi na barijeri galerije, nogama zvoni, u ruci gudalo, te daje takt drugoj dvojici kod peći, jedna stojeća uz bajs, druga uz veliki bubanj, u ruci dva žuta tutoua tanjurića, kojim će sad nà zvoniti uz Milkin takt i popjevkanje. Predstavite si taj hohot, taj pravi paklenski concertat, da nijesam stupila u cijeli ¼ sata još prije predpisa (školskoga) moj glasio je: biti prva i posljednja u školi.

Milko, kuda si došla gore, pitam dijete, ne mičući se sa bariere. Vrata, vodeća na galeriju, bila su zaključana.

61. Milostiva, onuda sam došla, a poput jopca ovije munjevno hitro i okretno noge, potle ruke o željezni stup a hitrije neg što ovo pišem, bila je na svom mjestu.

Milka, reci, je to lijepo, što si učinila i još druge navela si u neposluh?

Svaki nerazboriti čin privodi sa sobom nemile posljedice – priznaješ, uvidjaš li, da je tako pravo?

Milka i sukrikinje priznale su svoj „zločin”.

Ti, kao najviše kriva, napisati ćeš za kaznu što da se moglo dogoditi nemila i zla s tvoje nerazboritosti. Moli ujaka ili ujnu, da to podpišu. Vi, druge dvije napisati ćete obećanje, da se više ne date navesti na nepristojno ponašanje. Vragoljasta ona učenica 4. r. nije nitko drugi, nego svjetovno slavna Milka Trnina.

Nije mi se dalje pružila prilika s njom se sastati da saznam, eda-li se kad sjeća svoje vragolije? Dvojim.

A tako dodjosmo djeca i ja opet u školu – al zlo i naopako! Klupe nagomilane kod peći ča[k] do stropa. Po tlu porazmješćene slamnjače, koliko samo moguće tjesno a po njima tu i tamo još i koji hrkajući spavač. Na dvorištu uz ulaz u tu podrumnu sobu diljem stijena naslagana – valjda školska drva, dalje mislim 4 madjala¹⁰⁴ šireći svoje grane i pružajući nam sjenu.

Stanite djeco! te jih porazmjestim u četvorostup. Tako! Torbice metnite na tlo svaka pred sobom – na korak daleko. Dobro. U to zazvoni 8 sati.

„Moliti!” – Izmolismo Otče naš!

62. Inače pjevasmo – Izvadite čitanke, danas je razglabanje na redu. Djeca ozbiljno kao ja, a tak već dobrahan čas slogovno i slovnički razglabamo štivo – pod vedrim nebom, uz širom otvorena velika kućna vrata a prolazeći veliki i mali navirkivali bi k nama. Zadirktivao nije nitko.

Sav zasopljen doleti Kl. [Klaić] Što to zaboga radite?

Obučavam.

To je lakrdija, proti svakomu redu.

Izvoljite si ju pogledati ondje dolje.

104 Madjal – divlji kesten.

Skoro se vratio. Unatoč svojoj policiji nije znao da Kolo imalo ne samo cijelu noć zabavu, već i noćište za s ladanje pridošle goste.

Buduć su sve šk. sobe zapremljene, porazmjestio mi učenice po razredima, što nije imalo smisla, jer sam uz djecu još i ja smetala u ovom, sad u onom razredu.

Ulaz u tu podrumsku sobu bio strm, tmičan s višjima no obično stubama. Tako sprečavao mi se školski posao.

Medjutim privatno sam se pripravljala uz realne učitelje (prof. Jelovšek¹⁰⁵, Stožir¹⁰⁶ i Z¹⁰⁷) uzevši grupu prirodoslovnu – te odoh početkom rujna s Milanom¹⁰⁸ u Prag, da ga udobno namjestim u stan i na tehnici a ujedno da početkom oktobra brže svršim te ispite. Ludjakinja ja! Govorilo se ob ustrojenju žen. učiteljišta¹⁰⁹ a kako onda nije bilo osposobljenih za taj zavod učiteljica mislih, možda bi mi ipak dali mjesto ma ikakvo kod te škole.

Zakon za polaganje tih ispita nije još bio stvoren, a namjesničko vijeće u Pragu stavilo je u tom smislu pitanja – instrukce – ministarstva obuke u Beč.

Ovo se protegnulo a k tome

63. dobila sam zapaljenje očiju, te ne smjedoh pisati a bilo mi je javiti se u Zagreb, da bolujem, te molim osam ili 14 dnevni dopust dok ću smjeti putovati. Ovo popratio praški magistrat i znameniti okulista Dr Schrebl, koji me liječio. – „Exemplar, [nečitko]

prouzroči sada cijelu bunu kod svih trih oblastih – a dobijem – mislim početkom studenog – kad-li teftar – ako toga i toga ne budem na svome mjestu u Z[agrebu] – ono će se inače popuniti. Ne čini Vam se to vrhunac humaniste. A ja ležala bolna sa upalom bronchia, što sam si privukla brzim hodanjem na c. k. učiteljište česko, da zatim bar ustmene položim ispite – s pismenim ću onda laglje biti gotova. A opet je praž. magistr. [praški magistrat] i physikus gradski dao svjedočanstvo da sbilja bolujem, te samo s pogibelju života bi mogla putovati.

Unatoč tome, što sam za onda bila u cijeloj monarkiji prva i jedina te struke osposobljena učiteljica – mjesta dobila nijesam a bili su kod vlade u neprilici

105 Martin Jelovšek (1837. – 1905.), rođen u Sloveniji, službovao na realkama u Zagrebu i Osijeku, gdje je bio i ravnatelj. Od 1887. zemaljski školski nadzornik za srednje škole (Cuvaj, VII, 1911, 383).

106 Ivan Stožir (1834. – 1908.), rođen u Sloveniji, završio politehniku u Beču, radio kao profesor zagrebačke realke, od 1875. član povjerenstva za ispitivanje kandidata za učitelje u građanskim školama (Cuvaj, IV, 1910, 295-297).

107 Vjerojatno Petar Zoričić (1816. – 1877.).

108 Milan Fabković (1856. – 1918.), sin Marije i Skendera Fabkovića, pijanist, studirao u Beču, učitelj glasovira u Hrvatskom glazbenom zavodu, od 1887. u svojoj glasovirskoj školi (*Hrvatski biografski leksikon*. <https://hbl.lzmk.hr/clanak/fabkovic-milan>).

109 Misli se na žensku učiteljsku školu.

ne imajuć upravo za te predmete nikoga osposobljenoga. Našli su nekog kanonira¹¹⁰ najme bio učitelj računa na kanonirskoj¹¹¹ školi, čovjek suhoparan, birokrat a bilo dosta s njim u školi neprilika, jer nije imao methode. Prošli i to. Skender siroma, preplašeni, došao po mene a još danas se čudim, da je dobio za to dozvolju.

Konačno su K. [Klaića] stavili u stanje mira, nas, najme vježbaonicu i prep. žen.¹¹² nastanili u bivše žandarske kasarne, i konjušnici ali pregradjene za puč. učionu, na Zrinjevcu – a barem u toliko bila polakšica, što smo se riješili Klaić. [Klaićevih] pandža.

Modec bio – što se tiče ravnanja, sbilja čestit, pun pouzdanja u točnost i marljivost učit. sborova

64. skoro preliberalan te i pravedan svojim prosudom.

Novim škol. zakonom uvela se tjelovježba u škole a neko doba – dok nije nastupio učitelj gymnastike, došavši iz Praga, sokol, imala sam ja taj predmet u vježbaonici – dok se nisu učiteljice uputile – i kod pripravnica. Učih se tjelovježbi još djetetom a kasnije nastavih kao uzrasla djevojka pravivši ispite za škole građanske i viš. djevoj. [više djevojačke] ujedno i za gymnastiku i jezik franc. Učitelj Šrabec¹¹³ objelodanio neke moje gymn. igre u svom djelcu kojega inače ne poznam.

Najbolji je vladao sklad medju učit. zborom vježba. [vježbaonice]¹¹⁴ kao i preparandije, samo kad i kad uzoholio bi se taj koji kateketa, te smo mu mi s vježb. bile prenizke, te nas u svojoj uzvišenosti nije nas smatrao kollegicami. Nama nije smetalo, meni najmanje. Osim katekete prčila se još veleučena Bas-kova [Basaričekova], koja od slave što ima svoje preparandice, nije znala kud i kamo. Mladje pako učiteljice, koje su me u Gornjem gradu grizle, pa izbjegavale kao heretika, sad bi jedna, sad bi druga došla pitati za naputak u tom ili drugom predmetu, videći kojom okretnošću to i ono obavljam kod djece a koli rado se djeca uče. U jednom četvrtom razredu – za odmor i zabavu – naučila sam je predstavljati lahki komad – mislim „o Božiću“, da se zvao. 2 mlade učiteljice imale su rollu, 4 učenice su igrale a dobro, ja regiseur¹¹⁵, ostali publika. Svi su učitelji došli gledat – djeca su sbilja dobro igrala a sve obavismo u razredu bez cullisa, bez souffleura¹¹⁶ bez kazališne garderobe. Smjeha i veselja u izobilju.

110 Kanonir – topnik, artiljerac u austrougarskoj vojsci.

111 Topničkoj.

112 Preparandiju žensku.

113 Vjerojatno je riječ o učitelju Otonu Šrabecu.

114 Vježbaonica je pučka škola uz učiteljsku školu.

115 Redatelj.

116 *Souffleur* (fr.) – kazališni šaptač.

Uz ovu sliku pade mi na um, kako su pripravnici se spremili i već naučili – „Drotara” (Skender je, još u Karlovcu, preveo iz slovačkoga) da o Skenderovom imendanu to predstavljaju, da ga presenete.

Al nedaj bože! kako bi Skenderu načinili takovu ovaciju a

65. Basariček to osujeti, natjeravši pripravnike u strah – to milom, to silom, intrikanska ta nesreća pokvari radost i mladićima i za stalno i Skenderu. Takovu si je uš nasadio u kožuh moj muž. Pokojni Hoffman¹¹⁷, učit. gymnastike, potanko mi sve pripovjedao – al ja toga polovinu već zaboravila.

Recite mi, molim, kako bi takov zloduh, takova kroz i kroz crna duša, kao od vajakada svugdje bio B[asariček] – kako bi mogao raditi drugo nego zlo? Treba li još inog dokaza, nego, da paklenske njegove intrigue ne ustručavale su se doći do te visine – hoću reći, djavolske majstorije, da su iz Zbora¹¹⁸ izbacile dva toli marljiva i poštena radnika, kao bio Filipović i Fabković?

Neopisivo teško bilo mi pri duši, znajućoj, da su se ta 2 zaslužna muža dogovorila, da ne će jedan drugomu doći na sprovod, samo da ne vide i ne čuju prenavljanje zbornskih članova koji svojom impertinencijom¹¹⁹ doćerahu tu dvojicu da osta[ve] svoje djelo u rukama takovih ništarija kao su B[asariček] i M.(odec). I ovaj se je tečajem vremena i odnošaja silno promjenio i moralno propao s nesretnog pijančovanja. Užasna to mora biti strast, neizlječiva bolest ta neugasiva pohota za vinom. Po svoj prilici poznato Vam je, zašto se najstariji Modčev sin, Mirko, objesio i što

66. bilo dalje biti će Vam takodjer znano. Ovaj (Modec) poveo se za B-om [Basaričekom] a taj bio vazda i svugdje i u svemu motorom, povodom svakomu zlu, svakoj podlosti – razumjeva se proti drugima, koji su bili intelligentni, progledali ga a mogli bi mu krinku otrći s faunskoga lica, pa nadkriliti, preteći njegovu veleučenost – a korist navlači k sebi. A takova duševna karikatura, takov podal stvor, ne vrijedan da ga pošten čovjek pogleda, – taj plagijator, ta neznalica, kiteća se poput vrane u bajci – tuđim perjem – taj i dandanas je duša – ali gnjila – Zbora, a vodi ga za nos vasioni – takov gnjus „kiti” čelo Napredku, kojemu Skender žrtvovao sebe i imutak. Nevjerojatno, nu istinito; koli teško je sljepoća izlječiva a da ti ljudi konačno neprogledaju i ne shvate, s kim su imali posla. To je sbilja Bogu plakati.

117 U rukopisu piše Hoffman, no vjerojatno je ipak riječ o Franji Hochmanu (1850. – 1893.), učitelju gymnastike, rođenom u Češkoj, koji 1878. dolazi u Zagreb i pokreće, zajedno s Andrijom Hajdenjakom, časopis *Sokol* te postaje učitelj tjelovježbe u učiteljskoj i srednjim školama (*Hrvatski biografski leksikon*. <https://hbl.lzmk.hr/clanak/hochman-franjo>).

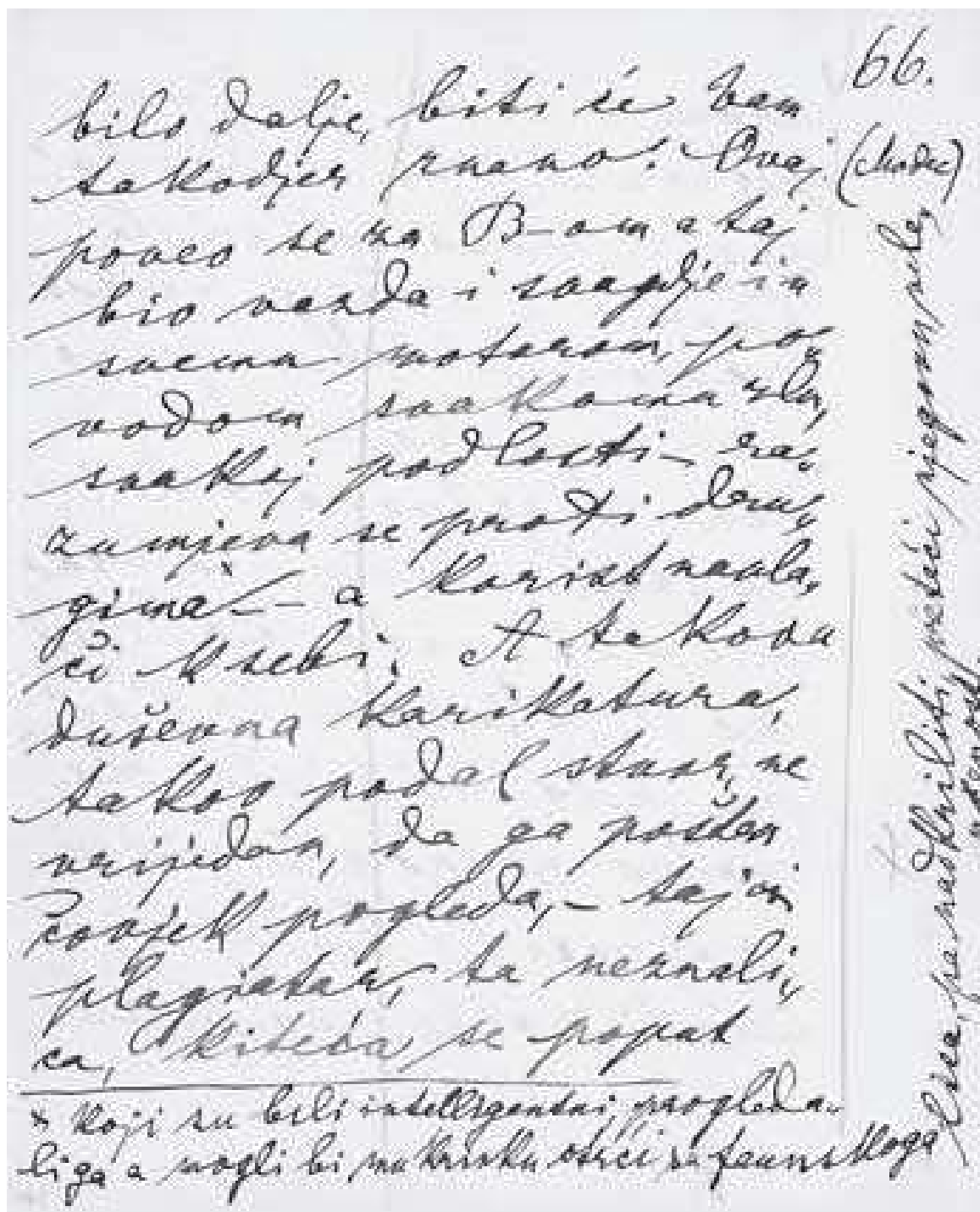
118 Misli se na Hrvatski pedagoško-književni zbor.

119 Impertinencija – bezobraznost, bezočnost, drskost, nepristojnost (*Hrvatski jezični portal*. <https://hjp.znanje.hr/>).

Oprostite, što sam se tako razširila, ta komu ću, ako ne Vama, istinu govoriti?

A bila su tu i ina iskustva u Njegovu i u mom životu, žuhkih ponajviše.

U ostalom dosta gladko strujili su nam dani u vježbaonici i uz nju žen. učiteljištu.



Stranica rukopisa Marije Fabković (HŠM A 2265)

Zloba jednoga, glupoća i nadutost drugoga od supruga B[asaričeka] – pokušala bi uzmutiti površinu potočića, ali nije im vazda pošlo za rukom. Iz djavolskih pandža Klaića snašli smo se iznenadce na tlu više manje obraslom i zabrtvenom korovom a meni bilo u toliko laglje, što mi, bar dok bila vježbaonica – nitko nije izbirao najzapušćeniju, najpokvareniju djecu a što se tiče ovoga, Zagreb ih ima u izobilju. Kasnije ta se procedura opet ponavljala, o čem niže.

Nekoć sjajno, rijetko,

67. sbilja klasično prijateljstvo Skendera s I. V. [Ivanom Vončinom] prevrglo se barem s V-ove strane, koji onda bio chef obuke – u najvatrenije neprijateljstvo, kojemu nisu ni podla srijedstva bila dosta niska, za pogaženje tobožnjega neprijatelja, Skendera.

Nesretna takozvana politika bila uzrokom te V. mržnje – Skender se nikad puno bar ne javno u te stvari mješao.

Nadzornik A. K.(rižanić) odrekao se službe jer da ne može lažan dati referadu o Skenderovu djelovanju kako je to V. [Vončina] zahtijevao, bilo mu onda 54 g. a zakon dopušta služiti do 65. g. A tako je Skender g. 1885, zdrav i krijepak dne 30. rujna bačen u mirovinu sa sbilja kako već rekoh, kukavnimi 900 for.¹²⁰, ne imajući nikakvih quinq. – ni decenalnih doplataka. Netko od vlade kasnije mu tumačio, da je dopis bio datiran 1. listopada, dakle 24 ure kasnije, bio bi dobio pensiju o 200 for. više, jer bi bilo izteklo 5 godina za kvinkvenal, što bi ga bio dobio na „novoustrojenoj” preparandiji, za koju su bili u konkursima razpisani kvinkven. Taj, prerani ali hotomični podpis dakle, 30. 9. mjesto 1. 10. da bila osveta V.-ova Skenderu što ga nije mogao uz Križ. [Križanićevu] referadu već onda penzionirati.

Nigdje, gotovo nigdje i nigda ne bilo za nas sreće u službenim stvarima al smo mi unatoč dostakratnoj oskudici – (osobito dok sin bio na studijama) – ipak bili sretni u vanrednoj našoj duševnoj harmoniji – a rekla bih, da je to osobito dan danas, gdje hlapnja za novcem i vanjskim sjajem, čini vrhunac ljudske sreće, vanredna rarita, mislim najme taj duševan naš – žalibože pretrgnjeni – sklad. Sbilja, ne kao dva već kao jedno govori biće, toli istovjetne bile su nam misli! A koli mi to sada manjka, pripadam si kao tijelo bez duše.

1873. g. Skender razboli se silnim pljućnim kataerhom¹²¹ te po savjetu liječnika moli dopust, pa ode u Italiju. Drago

120 Iznos od 900 forinti odnosi se na godišnju mirovinu.

121 Plućni katar.

68. mi je da su mu bar listovi¹²² – akoprem ne svi – sačuvani. (Iz Italije, najme, skoro svi su u privitku.)

Sve do nedavno dopisivao se Skender sa talijanskimi prijatelji, naročito s Angelom, vitezom Garbiniem († 1888.) onodobce ravnateljem m. [muške] preparandije u Veroni. I sinovi mu, jedan nadinženir u Veneciji, drugi u Milanu oglasuju se čas do časa pisamcem. Ma svi, svi mlado, staro obojega spola, svi su ga voljeli a vedra mu narav, bistar um i dosjetljivost činili su ga svakomu nezaboravljivim. Iskrenost njegova, reć bi bezazlenost stvarali su mu neprijatelje. Dobra, plemenita u njem bila duša, i crviću bi se ugnuo, da ga ne ozlijedi al to jaganjce znalo bi se prevrći u ljuta lava, saznavši za kakovu podlost, izdajstvo osobito proti domovini i narodu.

Da je onodobce, vlada povjerila sastav novih čitanaka Sboru, biti će Vam poznato ali ne to, kako je pri tom Skender ostao kratkih rukava. Znalo se je da nama dvojici stoje tolike literature – slavenske, romanske i njem. na dispoziciju te se uvijek manje više nastojalo ignorirati to, zatomiti uporabu ove pogodnosti s naše strane, jer drugi mogli su crpiti material većinom samo iz jezika njemačkoga. Skenderu prisudjena čitanka 4. razreda a bilo je sbilja krasnoga materiala.

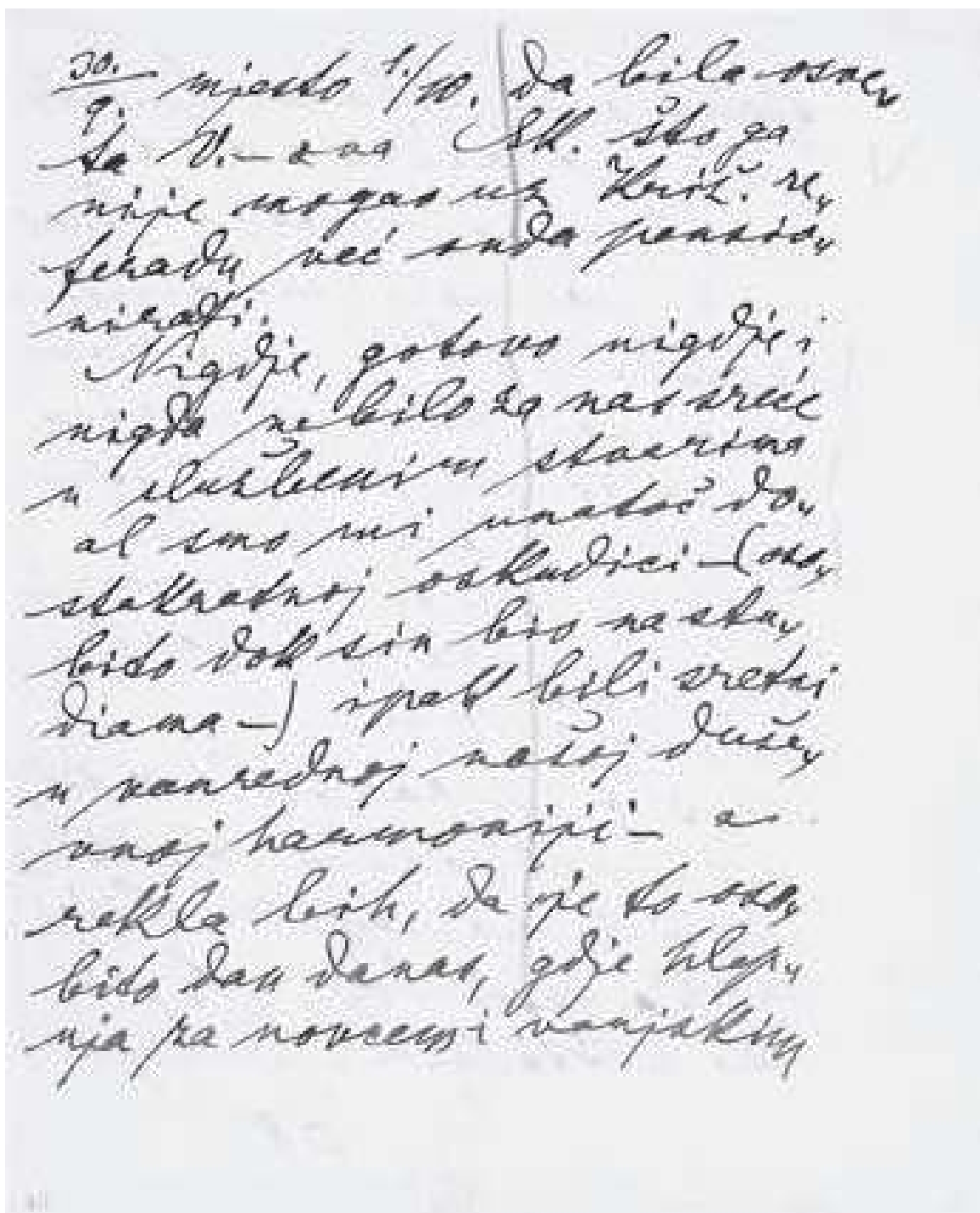
Uz uzore tolikih jezika dalo i moglo se izabrati to najbolje – što se i učinilo, čemu smo se obojica veselila, jer, naravski odabirala smo obadvojica. A košto nam sin onda bio na studijama u Pragu – kasnije u Beču – mio nam i dobar došao takodjer materialni probitak – po izračunu Skenderovom honorar ne može biti ispod 700 for. Prikraćujem: Dok se Skender vratio kući, Modec je rukopis njegov toli oklaštio, osakatio natrpavši u 4. čit. materiala za djecu neprobavna, da Skender ostao kao okamenjen, rekavši da bi najradje natrag uzeo i ostalo, da mu nije sina. Mjesto sedam, dobio samo tri sto for. K tome dugovi za Napredak jer Sbor izćerao samo – čini mi se 67 ili 76 for. Tako tužna bila onda naša situacija medju „prijatelji”. Nesretno pijančevanje Modeca je strmoglavilo te pao na najniže grane.

Trsili smo se svakako, obučavajuć i privatno – naravski čovjek mora imati narav upravo željeznu, kao bila nekoć moja,

69. a na meni bila još i k tome sva briga na kućanstvo. Dosta puta pričinjalo mi se, da s poslom raste i moja snaga – a medjutim bila to već od djetinjstva probudjena u meni ljubav za posao, ma bio on koje htjeo vrsti. Moja majka, koja nije proučila ni Paedagogiju veleučenog B. [Basaričeka] znala majstorski tu ljubav u meni nesamo probuditi, već ju za uvijek u dušu i pamet mi ucijepiti.

122 Pisma.

Meni je govoriti o Skenderu a ja nehotice toli često uplićem amo sebe – al što ćete – teško je to dijeliti, nerazdvojno bio naš rad zajednički: isti principi, iste težnje ista nas k njemu vodila i poštenom za nj bila ljubav. A do kakove to majstorije može se u tom dospjeti - - eh! Kad na to pomislim, električka me projuri struja, a ja opet stojim i živim medju ljubljenom mi djecom. Krasna,



30. mjesto 1/10. da bilo saču
da N. - 200 Sk. što ga
nije mogao uz. Križ. 24
škadu, uči suda penzion
nicaraj.
Nigdje, golovo nigdje;
nigda ne bilo da nas sreće
u slatkešinu stacina
al smo mi, unatoc do
slatkešnoj otkudici (od
bido dok sin bio na skaj
diana -) ipak bili sretni
u narednoj našoj dušy
naoj harmoniji - a
rekla bih, da je to sada
bido dan danas, gdje hlyy
nja pa novcem i vanjakly

zlatna su to bila vremena - - al – nikada više! Od posljednjeg mi 4. razreda imam sve zadaćnice, računice, risanke – od 42 učenice bile su s odlikom više od polovice, 2 s drugim redom, te mi je B. natrpala već II. poljeću a pošto su bile radi nemorala iz svih već zagreb. škola izključene. I te radnje ću Vam svoje doba možda podastrijeti, da vidite, koli su svoje redove si zaslužile. A što pri svemu bilo najglavnije i djeca su radila samostalno, mislila sama. Poslije ispita, pri misi zahvalnici – škola bila u priv. onda Kukov. kući¹²³ – a misa takodjer – nadjem okol podia i na dva okna cvijetnjake dosta nespretno ponamješćene mislim: crkveni svetak – al tog jošte nebilo. Poslje mise učenica Lorkovićeve, počne se u ime sviju učen. s menom opraštati - - u kratko: znala je to guja B.¹²⁴

70. što mi se pripravlja, imala ruke pri tom – a tako nespretnim načinom htjede ženski taj detektiv prikriti svoje sudjelovanje kod plemenitoga posla mojeg umirovljenja. Medjutim, valjda „pomutnjom” ostaviše mi još godinu dana, te sam svršila i 1. razred s djecom neopisivo ubogom, jer bolestnom, dokazano bolestnom a ne spadajućom sa svojim smrdećim ranama skrofuloznim ni u školu – imale su pet i šestmjesečnih izostanaka – naravski klassificiralo jih je mjesto „bolestne” – s 2. i 3. re.¹²⁵ a bilo jih je trećina što je proti zakonu. A ta ženska sama i navlaš mi tu djecu pribavila, samo da je „više dokaza” za moju nesposobnost za učiteljvanje. A tko bi znao sve one laži, što su jih o meni nabajali?

Ta molim Vas, i taj „pandur” Granic, koji se pomoćju šogora si (general Bach) dočepao Zagreba – javno pred mnogimi je rekao: Ta stara je, neka ide, nije više za posao! Bogac! Gle, već sam opet u školi, a spadam amo.

Nesjećam se, t. j. ne znam, jel Vam Skender priobćio razdor Zbora, nastavši s jedne strane: Bas. [Basariček i] Modec, s druge: Skender i F. [Filipović].

Ne sjećam se sujeta toj borbi nu bila je toli žestoka, da – kako je Skender mi rekao malo manjkalo, da jih obojicu – najme Skendera i F. bacilo na polje. Od onda ova dva ostaviše Zbor kojemu u kratko doba postade B. [Basariček] apsoltni diktator. Medjutim, čini mi se, to sam već navela prije.

71. Nije bilo nikada više prijašnjeg sklada, iskrenosti, uvuklo se i ušuljalo u Zbor tudjih, amo ne spadajućih živalja a mislim, da ste možda i Sam od toga svašta iskusio.

123 Kukovićeve kuća – četverokrila dvokatnica (Hebrangova – Gajeva – Kovačićeva – Preradovićeve) nazvana po investitoru Mirku pl. Kukoviću, projekt zagrebačkoga graditelja Ivana Plochbergera.

124 Vjerojatno se misli na učiteljicu Amaliju Basariček, suprugu Stjepana Basaričeka.

125 Kratica *re.* vjerojatno se odnosi na *red*, pa bi „s 2. i 3. redovima” značilo da su bolesne učenice dobile loše ocjene.

O Skenderovom djelovanju na žen. prepar. [ženskoj preparandiji] spomenuti bi mi bilo, da su ga djevojke – s malom možda iznimkom – što mi nije znano – volile kao dobre kćeri svog oca ili starog očin. prijatelja unatoč nastojanju njihove boge [sic!] učiteljice da odustanu. Ne znam kojim slučajem su učenice saznale, da Skender je ljubitelj cvijeća te bi mu kad i kad koja podala po drobnu¹²⁶ kiticu ljubica ili ružu.

I to se strogo zabranilo sa strane milostive g. sama sebi pako zabranila nije tumačiti odraslim djevojkama, kakova je patnica, jer tečajem deset mjeseca rodila dvoje djece – jer ona mora biti podložna svome mužu i t. d. - - -

A po nećednome mi sudu to ipak nije smjelo biti thema razgovora učit. [učiteljice] sa odraslim djevojkama. Ovakih trica i bockanja iglicom u živo meso mogla bih nabrojati mnogo – ne vrijedi – spominjem to radi karakteristike osoba i duha, koji se tu širio još uz pripomoć popa.

Što već potajno se naslućivalo i pogovaralo, g. 1885. se oživotvorilo: razpuštena žen. prepar. [ženska preparandija] a Skender bačen u mirovinu – imao 59 g. samo, da mu se – (mogao po zakonu i po zdravlju služiti još 6 g.) – nebi dale quinquenale. – Dakle jedini učitelj u svim civil. državama,

72. koji nije uživao po zakonu mu pripadajuće doplatke. I to je svoje vrsti odlikovanje.

Zaboravih prije spomenuti, da je vlada – mislim poslije – ne sjećam se – dala poputarinu 400 for. više učiteljima na učit. skupštinu u Hamburgu – a i tu – uvažite nesebičnost Skenderovu – opet je kod Jurk. [Jurkovića] – mislim da se susretoše – zagovarao, da neka se to dade Basari[čeku] – tako i bilo. Išao i Fil. [Filipović,] od žena učit. Prešernova, svasta Tomićeva, drugih se više ne sjećam. Ovo opet radi karakteristike.

Ž. [Žensku] učit. školu raspustiše, učit. na m. prep. [učiteljima na muškoj preparandiji] povisiše platu, a nadzornik Pavec reče, učiteljica ruč. djela – Bas¹²⁷ – da se takodjer umirovi. Al se ona požuri, pa piši u Brno prof. Zahradniku – imala u školi kćerku mu – a taj preporučio ju škol. odsjeku, pa tako postade ravnajućom na bivšoj vježbaonici. Tu se nejednom ponavljale gadne scene iz dobe Klaićeve – smutnje, spleta, intrigua u izobilju – ona marionetka a za njom, imajući sve žice „ravnanja” u rukama stajao njezin belzebub¹²⁸. Vlasi bi vam se ježili, da navedem kakove gotovo diabolске scene se tu provadjale. Jedna osobito živo mi se vere u pameti.

126 Sitnu.

127 Amalija Basariček.

128 Belzebub (hebr.) – sotona.

Kateketa bio Šporčić, čovjek već matoran – omašan flegmatik – barem u školi – a dobričina od kosti; nebi ni piletu nahudio. Kratkovidan, nosio na vrpici o vratu binokl, koji bi nataknuo, htjevši viditi i one u posljednjoj klupi. I govor mu odavao phlegmatika. Imao navadu, da tim binoklom vrtio za govora, namatajuć vrpцу okolo prsta – sjetivši se valjda da

73. kako to učenice buni, zataknuo binokl za kleriku, koja [nečitko] na grudi imala dva gumba razpeta. Ne sjećam se više, je li Bas[aričekova] ili Langova imala 4. razred, koji bio tako tjesan, da 1. klupa stajala jedva 2 decm. od stola na podiu te bi se preko podia moralo obilaziti do okana. Zagreb ima nevjerojatno pokvarene djece – a mislim, da jih ima svaki grad; u selima toga nije.

Takovu učenicu imao i 4. r. a ta navodila 2-3 druge, isto tako pokvarene, neka bi gledale, čim to kateketa pod stolom vrti a t. d. – ukratko: nastojanjem Basar. [Basaričekove] – jer u svakom razredu imala svoje uhode, koje su joj morale referirati, što i kako biva u razredu, jeli se šta neobično pripetilo - - a s toga je izašao cijeli pornografski scandal! Bogi Šporčić! Nekriv, nedužan, pred vlastitim učenicama stajao osramoćen. Sazvala ta ženska cijelu sjednicu: nadzornika Suhina, ono dvoje djece, troje li, koja su „vidjela”, donešen centimetar, a mjerila se duljina, daljina od klupe do stola i t. d. – jedna ludost a besramotnost veća od druge.

Borme i nadbiskup pozove Špor. k sebi a taj se, bogac, kune živim Bogom, da o čem takovim ni sanjao nije. Kao danas vidim tog siromaka, kako je kod oltara pri misi plakao kao malo dijete. – Jedan razred, najme, kad se vrata kapelice otvorila – gledao popu u ledja, drugi u profil a tak sam ga siromaka dobro vidjela, kako je drhtao, ne mogavši se svladati

74. od žalosti ni pri misi a pred svom djecom. Nedugo zatim, postade Šp. [Šporčić] administrator na Pušću, čini mi se, da dan danas tamo administrira, župnikom postao nije.

Lijepih li to stvari Vam pripovijedam, odgalujuć koprenu sa starih, zaprašanih slika... To je samo jedna od mnogih drugih.

Kao dokaz o pokvarenosti ovdašnje djece evo ini primjer:

Preklani izostane učit. Milkovički – 4. r. – učenica više dana. Ne mogaše ju naći: konačno, izađe na vidjelo, da je 3 noći spavala kod nekog gospodina, ukrala mu zlatnu uru i novčarku - - bila zaprta kod crvene lampe - - a takovu djecu oblasti sile, da moraju u školu, medju djecu još nepokvarenu. Ali u koju školu bi morale takove propalice?!

A takovih popravilnica za žen. mladež, gotovo djecu, Hrvatska ne ima.

Bilo toga koječesa, na koliko moguće i gorjega. Tako n. p. u mom, onda 4. raz. jedanaestogodišnja učenica gotovo „progonila” kateketu Wimmera nudjajući mu se sasma otprto – i doma, u školi, dapače i u crkvi. Stidio se mjesto nje a stopram kasnije, kad je djevojku „otpravilo” od škole, jer bila noseća, priobćio mi je W. kako je s njom bilo. To su facta, u koja bi se imale oblasti i odgajatelji vrlo zamisljati a da se na put stane takovome zlu. Ja uvijek tvrdim a ostajem nepobitno kod toga: jedino ljubav za rad, koji se mora buditi već u djetetu – naročito u ženskom – može ga spasiti od moralne i fizične propasti.

75. Ne znam, je li pravo načinila ona dvojica izključena iz Zbora – mislim Skender i F[ilipović] – što su tak sasvim pustili slobodne ruke onomu, koji dan danas tamo zapovijeda svraćajući jedino k sebi sva koristnoseća vrela. Al' što ćete? Bacilo jih je na polje!

Svaki dan po objedu eto već se čuje sa ulice: Skendere! Skendere! glas Fil. [Filipovića] kojemu se nije dalo u II. kat. „Idem, evo me Ivo!” odazivao se drugi.

Tako sve do nagle smrti Fil. [Filipovića] što je Skendera jako potreslo. Dotrčali su po njega al on nije bio kadar otići onamo u drugi odjel iste kuće. Odoh ja – te nadjoh F[ilipovića] ga bez svijesti – najme, oči su mu igrale u glavi – al poznao nije nikoga više. I sbilja, Skender nije F. sproveo na posljednjoj mu šetnji: nije išao na sprovod.

Košto Skender već dugo nije s ostalimi sborovci obćio, ostade osamljen, što se ticalo života učitelja, o imendanu Skenderovu znao bi doći Kuten – Ivkanec poslao kartu – to bijaše cijeli – nekoć dosta bogati saobračaj [sic!] društveni. A Skender bio toli društvene naravi.

Jedanajst godina poslje njegovog umirovljenja, nastao moj 40 godišnji jubileum poslje četrdestgodišnjega (manjkalo mi ne cijelih 7 mjes.) neumornog a smijem reći i umnoga službovanja, u kojem sam nejednom doživila prave triumfe – obuke i odgoja - - što – najme taj jubilej – je Skenderu zadao silni udarac, jer je predobro znao, kako sam radila i koli bolno to ćutim. Vijest mi je donijela mlada kollegica, A. Kovačičeva – suznih

76. očiju a ne bijaše kadra mi to izreći – (akoprem već četiri dana stajalo to u Vjestniku - - -) mislih, otcu joj možda zlo – a ne htjedoh pitati, stopram vani reče Skenderu, što je na stvari. Poput pravih tata radili su skrivećke - - a okrali su me. Mogla sam jim – onda zdrava – i tih jedanaest godina još odslužiti. - - Bilo pa prošlo.

Skender vrati se k meni, te mi kaže, što je na stvari. Od drugih sudružica nijedna nije pokazala sućuti. Većina pako naročito mužkih sudrugova, mislila, da sam to zahtjevala. Po zakonu smjela sam služiti do 65. g. manjkale su mi tri.

U drugoj zemlji, vjerujte, kollegi obojega spola digli bi hajku te bi se nastojalo susvratiti takovu nepravdu al šta ćete. Skender starčevićanac, ja protiva veledržavnoj ideji madjarskoj – indi [sic!] i pogibeljni ljudi. Na traljavim nogama stajala bi država, kad već i takovi jaganjci bi kadri bili podkopati nju.

A sad smo još manje a sve to manje dolazili s vanjskim svijetom u doticaj, povukavši se sasvim u porodični okrug, i onih preko pol vijeka trajućeg prijateljstva, kao što je porodica Maurovićeva. To prijateljstvo traje i preko dva groba, a još se pohadjamo. I nekoliko bivših nam učenica kao n. p. porodica odvjetnika Dr Kopača prionula je k nama pravim prijateljstvom.

Sve manji postajao krug starih znanaca - - a mi dva

77. održasmo se još nekako skupa - - dok drugi ne nadodje udarac na Skendera moja noga – bio bogac – sav zdvojen, misleći si me kao lazara¹²⁹ a bio protiv operaciji; to radje ne živiti, reče. Na koliko on silno uzrujan, na toliko ja jedva čekala, da se stvar svrši, te da se riješim paklenske patnje. Svi se sjećaju, s kojim to mirom i pouzdanjem išla sam u bolnicu. Dok ja još u njoj, razboli se nećak naš – kasir u Hypotekar. banki – a deveti dan umre s upale pljuću mlad muž u 38. g. a ostavi ženu i četiri nejaka sinčića. I toga Milana – sin brata mu – Skender jako voljeo – eto novi za njih udarac a on tako teško to podnašao. Pa u toj već dobi!

- - - - -

Prije 6-7 godina, drugi nećak naš, sin sestre Skenderove strijelio se – „s nesretne ljubavi”, dobar dečko, pravnik u prvoj godini: Branko Tkalčić. I onda silno se pobojah da će se Skender razboliti. G. 97. [1897.] izgubi sestru, koju si je odgodio a koja još ne stara, ostavi mnogobrojnu porodicu.

- - - - -

Počeo venuti poput biline presadjene u tuđe tlo. Vidjeli smo, da ga polagacko nestaje – ali – čovjek misli: godine su tu, svaki onda vene, ruši se – a kako se nije ni tužakao – osim da se čuti slabijim, opet smo sve pripisivali starosti – a prepušćali se, to nadi, to bojazni.

Bilo negdje oko Božića g. 1904. kad se Skender baš ustao i oblačio, te ga iznebuha iz nosa zalila silna struja krvi lijepe, zdravocrvene, koju nijesmo mogli nikako obustaviti te stopram dojurivšemu liječniku to uspjelo. Onda stopram počeo venuti, češće ga i po danu napadao san – a zlatan njegov humor bi ga ostavljao. Kod objeda ili večere – t. j. kave, jer nju i voće uzimasmo nikad jela težkih – sjedeće si nasuprot, ne

129 Bogalja.

78. jednom se osbiljnim, mekanim, dirljivim pogledom zapiljio šutećke u me a tu mislim, da je slutio, što mu se približava životu kraj. Jednom kod ovakove prilike, reče iznenada bez svakog vanjskog uzroka: „Znaš, Stara (ovak mi je kazao od vjenčanog nam dana) da bi za nas bilo najbolje, da mi skupa umremo.” – „Imaš pravo, Stari, samo nepoznat mi je način, kako bi smo si to zapovijedili”, odvratih u prisiljenoj tobože šali. Inače se pred menom nije tužakao, da nas ne plaši; dost dobra bila mu probava i volja za pušenje; ovo posljednje bilo od vajkada za mene mjerilo, jel se dobro čuti, da nije bolestan. Pritužio se samo na to, što se ne može tako od srca nasmijati kao nekoč [sic!]. A opet bi znao reći: „Ti imaš izvrstnu pamet, koje to godine bilo – to ili ono – ne mogu se sjetiti, znaš, da mi se više puta pričinja, kao da mi memoria počimlje slabiti.”

„Dakako” ja na to, „čim smo stariji, sav nam organisam postaje slabiji, takav ti je već tečaj našega života.”

Inače bil bistra duha, živo se zanimao za sve javne odnošaje, svake bi večeri izčitao novine – (akoprem dvojim, da su toga uvijek bile vrijedne -) a bio već vičan (i on i ja) čuti do kasne noći. San mu bio dobar, samo posljednje doba češće bi spomenuo, da ga muče bedasti snovi, natjeravajući ga u nenaravan strah ludimi scenami.

Možda 4-5 mjeseci prije njegove smrti došao k njemu Kirin¹³⁰ – neznam jel od svoje – nu meni se čini od strane Zbora, tražeći podatke, što li njegovoga života. Nijesam prisustvovala tom pohodu. Skender mi kasnije to priobčio [sic!], Kirin mi pako reče – da Skender odbio mu zahtjev, jer, da je sve svoje bilješke već prije uništio, budu u njima bilo svačesa

79. što se ticalo još i sada živućih ljudi te bi se moglo nemilo dojmiti. – Ja pako mislim, da jim jih ne bi htjeo ni dati, kad bi i bile tu.

Zabavice¹³¹ imali su – mislim, osam mjeseci kod sebe a ni odgovora - - no to u svom dopisu spominje i Koščec – a znate dakle to gospodarstvo. Nuzgred spominjem, da Osvit donosi sad u podlistku Skenderovo: „Kako si Bugari tiču slobodu zlatnu.”

Dà: ovih mi dana susjed reče, u Samob. [Samoborskom] listu je Milaković pisao nešto o Skenderu i o spomeniku za nj – ne znam što je, pisati ću da mi to pošalju.

Učitelj u Vrabču, Španović, pozvao nas je k sebi na uzkras a Skender mu obeća doći, dragovoljno, jer da si želi kamo na ladanje a još mi reče: [„]Znaš mogli

130 Josip Kirin (1855. – 1940.), učitelj i školski nadzornik, bio je tajnik (1892. – 1906.) i predsjednik (1924. – 1926.) Hrvatskoga-pedagoško-književnog zbora te tajnik (1892. – 1907.) i predsjednik (1907. – 1919.) Saveza hrvatskih učiteljskih društava.

131 Jezičnu raspravu *Moje zabavice* Skender Fabković objavio je 1900. u vlastitoj nakladi.

bi smo ostali dan dva.” „Dobro, kako hoćeš.” Tako se je siroma, spremao već prije u Samobor, akoprem ovaj ga se posljednjih godina bolno dojmio, budući nije više bilo starih znanaca, a i drevnih odnošaja. Na sam uzkrš mi dva u večer uz kavu. Bilo njegovo zanimanje već dugi niz godina – nu – uvijek da je sam prostirao, sam si krevet razpravljao i jutrom poslje provjetranja posteline – sam bi opet krevet ponamjestio. Znao, za studentstva dvorio je u sjemini[štu] a kasnije sam crnoškolac, sam se dvoriti morao, što mu prešlo gotovo u narav te se nitko nije smio posteljine mu dotaknuti. Dapače, nejednom bi znao i moju porazpremiti. „Pusti to, Stari, pusti u miru, umaraš se!”

„Pusti ti mene u miru, drago mi je, da se mogu malo gibati a znaj: dok ja prestanem sve ovo raditi, biti će s menom zlo.”

A bilo je tako.

80. Dakle kod kave veli Skender: „Čuješ Stara, ja nekako nenaravno dišem.” Pogledam ga, misleći, da se možda šali, te rečem: „Molim te, Dragi, pokaži mi, kako se to nenaravno diše?”

Shvativši mahom, kako to mislim, doda ozbiljan: „Ne, ne, ja sbilja čudno dišem.” U to nadodje sin. (mi u 2.om on u 1.om stanovasmo spratu)], te bi svaki dan to Milan, to djeca, to tko drugi od njih skočio prigledati.

Još popije kavu, spremismo ga u postelju, Milan bježi po liječnika, koji došao stopram o desetoj uri, nebivši u Zagr. M. [Milan] međjutim davao je Skenderu na prsa mrzle obloge, što mu olakšalo disanje a i liječnik s tim suglasio. Uzevši po predpisu svaku drugu uru predpis. lijekove, dobro je spavao i sutradan se ustao. Čutio se bolje, te ćemo moći za koji dan u Samobor ili u Krapinu. M. skoči u Krapinu a ja već ni ne znam, koji dan smo onamo dospjeli u dobar, udoban stan – sav u zelenilu – naokolo sve u cvijetu – a na svim se stranama natjecahu slavulji proljetnim svojim zpjevom. Grane cvatućih voćakah dosizale su u otprta nam okna - -

Skender je dost dobro spavao ali sutra nadošavši doktor, pregledavši Skendera reče sinu, najbolje da bi smo obratili, pa išli doma. Skender da je vrlo slab. Mil. ne htjevši me prestrašiti a Skendera još manje, ne reče mi ništa. Bojao se posljedica na Skenderovo slabo zdravlje. I sami smo vidili da je slab nu kod podpune svježesti mu duha, ipak smo se nadali, da će se u tom prekrasnom zraku, u okolici divnoj, u proljeću, kad sve oživljuje

81. možda oporaviti – a bar do jeseni produžiti kobni taj odlazak za uvijek. Da su to rekli meni, svakako bi smo bili išli kući. Imali smo svaku udobnost, ali dom je dom a on osobito rado bio među svojim knjigami zakopan do nad glave. Danju bili smo u vrtu, sbilja prekrasnom vrtu – među gorama pokritim zelenim

sagovima, posutim sjajućim se alem kamenima. A posrijed rajskih tih krasota opazih, kako su Skenderu obadvije noge u prstima silno nabuhle – puno više, nego mi se jučer pričinjalo. Od onoga časka izgubih svu nadu a skupljah svu duševnu moć, da mi lice ne izda strah, te ga ubogoga ne žalostim. Nedavno stopram reče mi jedna od Mil. šogorica, da Skender njoj tako dva već mjeseca pred smrt reče: „Ovo ti je tužan život, bolje reći to nije život; radje umrijeti, nego ovako živjeti.” Patio je siromak moj dragi, al se borio, da pred menom ne kaže, tajio je ne htjevši me žalostiti. Pohadjali su ga učitelji i gdč. Flöglöva nekoć mu učenica, a Skender bio dosta vesel i šalio se. Župnik – to radi svibanjske pobožnosti, – došao s cijelim učit. zborom – u petak u večer stopram u 7 s. poslije večernice. Bila jih je puna soba a Skender od srca veseo, obećao jim čvrsto, da će u lipnju za stalno doći na skupštinu kotarsku, kakovu-li. To, bogac, ipak jošte gojio iskricu

82. nade u svoje ozdravljenje. A kako su svi pušili, reče Skender: „Podajte mi tam to cigaro – (bio već legao) da si zapušim, moram ženi si načiniti veselje.” A sbilja slatko izpuši polovinu.

Meni počimalo bučno to veselje biti malo predugo, pobjah se da ga nebi uzrujalo. Konačno se oprostiše.

Prema ponoći zahtjevao Skender mrzle obloge na prsa i na glavu. „Doktor nije to rekao”, odvratim. „Samo daj, to će mi olakčati.”

Izpunih mu volju. „Samo lezi spavati”, reče „sad ću i ja”, pa se sbilja smirio te spavao. Prema jutru medju trećom i četvrtom, sizao rukom po meni – legla sam „sackunpak” poput vojnika, ni noge ne odloživši – Što želiš? pitah. „Čuješ li slavuju? Jedan već pjeva.” – „Da, čujem, divota.” A tako, sada čuj, sad od slabljine drijemuckaj, digoh se o petoj. Skender je mirno ležao: „Sada ću na orgulice”, reče, digne se te ode do peći, obavi što mora, pa smak u postelju - - Sada bih te oprala, rečem, pa ćeš možda još zadrijemnuti. „Pa dobro!” Obavim taj posao; prala sam ga vodom pomješanom s octom, što ga osvježivalo. Skender šćućuri se pod poplun, te reče: „Znaš, ja bi već kavu, onda ću još malo pospati.” A s velikim apetitom pojede kavu i pol žemlje. Legne, pokrijem ga poplunom, te sjednem k stolu, da pišem – ne znam već komu, da mu je danas laglje.

Doma zatim spremali se na put, doći će jih cijela hrpa: Milan, Ivka,

83. djeca, dodju i drugi: Kovačićeva, Rašićeve, Kulperove (snaha rod. Kal.) čestitati, što sutra stupiti će u osamdesetu godinu života. Donijeti će mu cvijeća, što ga tako voli. Mladen još jednom govori, čestitku za Babu, već svi nestrpljivi, da idu na željeznicu. Milan samo jošte skočio u dućan po naručenu kiticu ruža. Ovi u Zagrebu. Ja u Krapini kod stola pišem u Belovar Mil. šogorici čestitku – jer Skenderu rođendan, Stanki godovno – javljam ujedno kako je Skender

danas bolje. Kako bio stol skoro tik Skenderova postelje, to svaki čas pogledam k njemu: sladko spava, mirno diše. Gle, kako mi je opet spuznuo s jastuka. Već dulje doba spavao s podglavljem od tri jastuka, pa mi i doma zna s njih spuznuti, pa bi ga znala pomaknuti. I sada stupim k njemu, primim ga za ruku, te rečem: „Stari, dragi, gle koli si opet spuznuo.” – Širom otvori oči, a sladko mi se nasmije – ali ne miče se. [„]No, Stari, daj mi desnu ruku, daj ovako okol vrata”, pa se k njemu naklonim, primim ruku mu, da si ju metnem oko vrata – jer drugač ne možem ga nadići. – Ala, Stari, kako spavaš, ali zlo ležiš, gle, noge su ti sgurane – daj desnu ruku – a on za menom lagano: „Des-nu ru-ku –” al ju ne diže. Uzmem nju a ona teška – stavim drugu ruku na čelo mu a ono led –

84. hitro zvonim – dotrči gazdarica, tare mu octom lice, ruke – ja stojim sva drhćuća – „dragi, pogledaj me malo, sad će Milan doći i drugi” a gospa pridoda: Gle, Milan je tu. – A on, bogac, silom otpre lijevo oko tražeći M. i zatvori ga za uvijeke, desno nije više otvoriti mogao. Nu, vidno je, da mu duh bio budan do posljednjega časka života. Čelo, led al na prsima vruć.

Sama s gazdaricom obukle smo ga i uredile. Sva čeljad bila taj čas u vinogradu zaposlena. Poslala je poruku župniku i u školu – učitelji mahom su telegrafirali ne znam više kud i kamo a u svem bili su mi pri pomoći.

Poslje šeste ure u večer došao Milan s Ivkom i Mladenom, ovaj noseći tu prekrasnu kiticu ruže, što ju nije više mogao vidjeti moj siromak dragi. Metnuše ruže do nogu. Inače bio već sav cvijećem zasipan. Milan, bogac, vrže se na koljena uz postelju, te bukni u plač poput maloga djeteta: Babo! Babo! što si nas ostavio? - - Možda ta velika plemenita duša mu boravila taj moment jošte s nami, ne znam – bolan je to bio prizor – ja stajala opet drhćuća nijema. A šta ću dirati u tu vijek svježju ranu – i tako ne spada to amo.

Skender imao dva sprovoda, jer župnik u Krapini ga uz blagoslov sproveo sa sborovim učiteljskima i školama do kolodvora, gdje su sbilja lijepo govorili – samo probudili ga nisu. Učenici 5. i 6. raz. pjevali su tužaljku.

85. Uz grob pako u Zagr. govorio Kirin, u čemu da je spomenuo velike pokojniku učinjene krivice i zasluga o prosvjetu puč. [pučkog] školstva u obće. Ja to dakako nijesam čula – hoću reći nisam to slušala, već stopram jučer poznata jedna gospoja mi priobčila sadržaj. Da, pomislili, sad bi znali – Kir. [Kirin] spada među poštenije njega ne mislim – al bio ondje i najuglavniiji Skend. mu neprijatelj denuncant, koji mu dosta žuhkih prouzročio časova i uz veledušnost Skenderovu, koji znao upravo ženialnim načinom ignorirati sprostačinu i zaboravljati nanešene na nj potvore¹³², tvrdeći da njega to blato ne može dosegnuti.

132 Klevete, objede.

„Imaš pravo[?]”, znadoh mu reći, „stojiš previsoko nad svakom podlošču, a blato vrženo za tobom, vraća se u lice tih hulja.”

Ako bi se – to još prijašnje doba – s takovim „poštenjakom” slučajno sastao, to bi znao u šali fino ga sčeknuti, davajući mu na razum, da zna za njegovu huncutarije. Al ti bili vazda debelih obraza, kojih se osim blata, ništa primilo nije.

Ne znam, jesam li rekla sve, što bilo za reći i što ste si znati željeo – pisah po pameti, ne imajuć o ničemu bilježaka. Biti će, te sam se tu i tamo opetovala a opet bude i praznina, izostataka. Izvoljte mi naznačiti, u čem i gdje bi trebalo dopunjaka. Obteretio ste se, mislim, poslom dosta nezahvalnim.

86. Pripomenak

Mislim da i sljedeće spada u „Mesiterstück”, chef d'oeuvre¹³³ ili remek-ponašanje Zbora.

Prije nekoliko godina dade Zbor prevesti Komen. [Komenskoga] veliku didacticu doktoru Goliku¹³⁴. Ne poznam ga a osvjedočena sam, da ju dobro preveo – to nije meni suditi, jer malo razumijem latinski – ali neb li taj posao spadao bio Skenderu, koji savršeno znao latinski – ali dakako nije bio diplomiran pisati Dr pred svoje ime. Tako perfidno Zbor je od vajakada postupao sa Skenderom osvjećujući mu se kao od jala, da bar onodobce on jedini u Zboru bio vješt romanskim jezicima, a i drugim.

Žalim što pristadoh na taj prevod iz česk. – gdje iz francezkoga dali su drugamo a on vrvi debelim pogriješkama, njima u slavu – o čem je, mislim bilo već spomenuto u nekim novinama.

87. Šalivđija bio Skender, i rado bi razasmijao cijelo društvo. Jošte neženja u D. Miholjcu kamo došao – ne znam – al čini mi se u društvu Ivana (V.) pripade mu zadaća, da bistro prostre stol. Sam se je nudjao, da pomogne gazdarici kojoj se siroti iznenadce nakupilo gostova 10 – 15 osoba. Pristao Halas, udovac s jedinim sinčićem, (koji se kasnije strijelio, već kao poručnik, u Zagrebu, čini mi se radi dugova ili radi ljubavi, već ne znam), a gospodarila mu sestra, usidjelica. Evo vam ključ, reče Skenderu – u trećoj sobi ormar s rubljem – stolnjaci, ubrusi i dr. A kako joj još i sluškinja ležala u silnoj zimnici a gazdarica i kuhati morala i svagdje biti sama, sasma se je pouzdala u novoga inuša¹³⁵. U zao čas.

Skupe se gostovi oko stola – gospodična nikuda još iz kuhinje – a gazda poredja osobe već po običaju. Nedugo na to donese gazdarica juhu a pogledavši hitro na

133 Remek-djelo.

134 Julije Golik (1866. – 1924.), klasični filolog, gimnazijski i sveučilišni profesor, autor udžbenika i pedagoških rasprava.

135 Inuš (mađ.) – sluga.

čudno nakićene gostove, mal se nije srušila i sa jušnicom. Jedan imao o vratu pričvršćen ručnik, drugi okol vrata ženske, treći muške gaće – ovaj žensku pregaču vezao koso izpod pazuha, onaj noćni zabunac, ini zastor, složen u četvero – a tako svi po redu, svaki ima šta od rublja – samo nijedan nevidje ubrusa. Mjesto stolnjaka na stolu plahta. Opazivši Skenderovu huncuntariju, kako se veli u Slavoniji mjesto „šalu”, dragovoljno su pristali svi gosti a nakitili se žen. i muž. rubljem. Bilo dakako i smijeha i gundranja, dok se sve opet ne stavi u red.

- - - - -

Bivši još u sjemeništu, imao je pripovijedati – najme kušati poput pripravnika – a on, da je gestama, glasom i cijelom osobom tako majstorski počinjao svog profesora Milašinovića, kako-li se zvao, da su

88. i kanonici i djaci a dotični profesor najviše, htjeli gotovo popucati od smijeha. Već smo bili u Zag. [Zagrebu] susretnuvši nas jednom na Kaptolu, obustavi Skendera i pripomenuo njegovu ondašnju majstoriju, sladko se uz to nasmijavši.

- - - - -

Neko posljedovan u Virovitici jošte, razpušćam djecu a služkinja nadodje, da me u vrtu čeka neki parok. Idem a gost mi dolazi u susret – ne poznam ga, a da ne odgovori još dulje na moj upit, skim mi je odlikovanje – tlapnja bila bi trajala dulje. Toli ga to popovsko odijelo preobrazilo. Došao je parok u pohode a on brže ga natenta, da mu posudi halju i prevrgne se u popu. Još manje ga prepoznah, kad si je kod druge prilike iz puke šale – dao obrijati bradu – (al na zapovijed nije htjio podnipošto) a dodje k meni progovorivši glasom gotovo muklim, tudjim. Nikad ne bih pomislila bila, da brada tako silno promijeni lice.

Dakako onda je nikad više nije odložio, bila mu vjernim drugom do groba.

Skender je rado putovao, imao smisla za ljepote prirode, ali njegova mu domovina bila u svemu najkrasnija, najljepša.

Kad sam htjela „osvetiti” se svojim neprijateljima i položiti na universiti ženevskoj izpit za profesuru na gimnaziji – onda nisu ženske imale ovdje pristupa na sveučilište – a nagovarala Skendera da ide s menom, lahko će proći dvije godine, a koli je tamo lijepo – odvrati mi: „Meni je tu najljepše, Hrvatska je za me najkrasnija zemlja ovog svijeta. A šta

89. bi ja tamo, kad jezika ne znam?”

„U kratko doba ćeš se naučiti, pa znaš talijanski i latinski, naši profesori vješti su tim jezicima, hodi, nećeš požaliti.”

„Ne ima to svrhe za mene.”

„Ti si društven čovjek, upoznati ćeš se s krasnim, čestitim ljudima, kao što su naši profesorii drugi; tu čepiš kao pustinjač, ljepše ti bude čepiti u Auli.”

„Ja sam najradje u svojoj domovini, tu doma.”

Nije se nikako dao skloniti, da ide s menom – naravski ostadoh i ja kod kuće. To je jedino veselje, što mi ga za života pokvario.

I danas osvjedočena sam tvrdo, sav bi se bio osvježio, gotovo okrijepio, jer vjerujte: u slobodnoj se zemlji slobodno diše. Istina, paralele medju Švicarskom i Hrvatskom nebi se smjele praviti, akoprem same se vam nadnašaju te pro-uzročaju ćustvo nalično onomu, kad se tko dotiče živih, otvorenih rana teškog ranjenika.

Sutra biti će već godina dana, što mi je otišao u nepovratak, a danas to opozicionalno slavlje u svoj Hrvatskoj, nije mogao siromak moj dočekati, takov bi mu momenat ulio bio opet nešto nade u možda bolju budućnost Hrvatske. Ne znam, sama ne razumijem, zašto me sav taj uzhit, sva ona bruka svi oni slavopjevi – ostavljaju prilično mirnu. Treba mi sjetiti se samo histerične nesloge, od vajakada – množine raznosmjernih politič. partaja – a mahom izčezava svaka nada. A kad pomislim, koli mlitavo, sa skućenom u jarmu glavom narod primao to 20-god. tyranstvo a tyran, da je za to „nagrađen” zlatnim runom...onda vjerovati još u bolju budućnost tam s one ili s ove strane? Nemoguće!

90. U Skenderovo mlado doba strogo se zabranjivalo djacima pušenje, naročito u sjemeništu. t. j. u Crnoj školi, kako su ju onda zvali a sad nedaj bože!

Al' djaci bi si znali pomoći i osvetiti se. Ustali bi noćju, kada jih sve smatralo u tvrdom snu, odšuljali se na nahižje, otuda na krov, sjeli za dimnjak – pa puši do mile volje! Svakako samo strastveni ljubitelji te otrovne trave – a Skender je veoma rado i dosta zarana pušio. Onomu pako profesoru koji pušaće upravo toli strastveno progonio, koli se oni prepuštali tom užitku, osvetili bi se napuščajuć mu ključaričnim otvorom po puna usta duhanovog dima, tako dugo dok zaduha nebi ga dražila na kašalj, dakako noćju, kad je spavao. Kad bi se potle mnogo godina ti saućenici sastali, s velikom slašću sjećahu se dana proživljenih u „Crnoj školi”.

Osim takovih pošalica i prokšija¹³⁶ bilo svakako i ozbiljne radnje. Bilo je nauka osim propisanih – kao: studije slavenskih jezika, ponešto i muzike a čitali su i Kolarovu „Slávy dceru”. A kako iz sjemeništa takoreć ravno otišao u rat, sjećam se one crtice: Skender još sa nekim častnikom stanovao je kod vlašskog popa – onda ni u Hrvat. (za ratno doba g. 47-9) ni u Slavoniji ne bijaše „Srba”

136 Obijesti, nestašluka.

– – mislilo se i govorilo o brzim sukobu s Magjarima. Pop da ga trapi¹³⁷ slutnja, te ne će ovaj put žive iznijeti glave iz te bitke. Tješio ga svaki po mogućnosti. Sutradan Hrvati potukoše i proćeraše Magjare a pop veseo vraća se kući. Ukucani kliču mu u susret: Evo te živa i zdrava!

Bježte s puta! Kriknu pop u prebujnom svom

91. veselju uputi konja ravno u sobu. Nu, kako kod potleušice vrata bila onizka a konju nevičan ulaz, uzpne se i pritisne popu hrbtište s gornji dio vratnica toli silno, da su mu s mjesta pukle kostice a jašioc ostade mrtav.

Jošte djetetom bio Skender već dobrim jahačem, dapače, gotovim komedijašem, dakako ne sam, već u kolu ostalih pastira. Igre jim na polju i livadi, nijesu bile podvržene kazni. Ali vragoljani nisu imali mira, te neke nedelje cijela kavalkada¹³⁸ projaši stojeći jednonožke na hrbtu neosedlana konja. Povorka proleti juškajući od Taborca¹³⁹ cijelim tržištem i natrag. Sutradan učitelj Hrgović nemoderni paedagog, kako vidite, mahom za obukom pozove delinkvente preda se a rukom mahnu ovrhovoditelju. Ovaj – jedan od starijih učenika, – po redu s krivcima na klupu a odmjeri svakomu pravdu za jučerašnje umjetničke produkcije nepriznanih umjetnika.

Sklizanje nagradjivalo se istim odlikovanjem.

Čim bi djaci iz škole kući došli, prvo bilo, da sazaju čizme /jer onda dakako ne će moći na led/. Ala mili bože, trebalo jim u tu svrhu čizama! Bez kaputa, bosii, eto jih, kako se skljižu. A ta djeca nisu nikad болоvala. O Skenderu pripovijedali su vršnjaci i rodjaci, kolikoputa ga njegov otac (za velike zime i visokoga snijijega,) donio u ručnom košu u školu, toli malen da mu bio sin, al nabit, čvrst. Dakako u prvi razred, kasnije hodao sam.

92. S humorom znao bi pripovijedati, kako je o Miholju ministrirao pri misi a netko vani zaviknu: Skendere! kola su u pripravi, konji upregnuti, kuća jim bijaše u susjedstvu crkve, te se lahko čuo poziv iz dvorišta – a on – ostavi svoje službovanje, pa bježi kao da mu glava gori. Išao je najme u Zagreb. Miholjevo je.

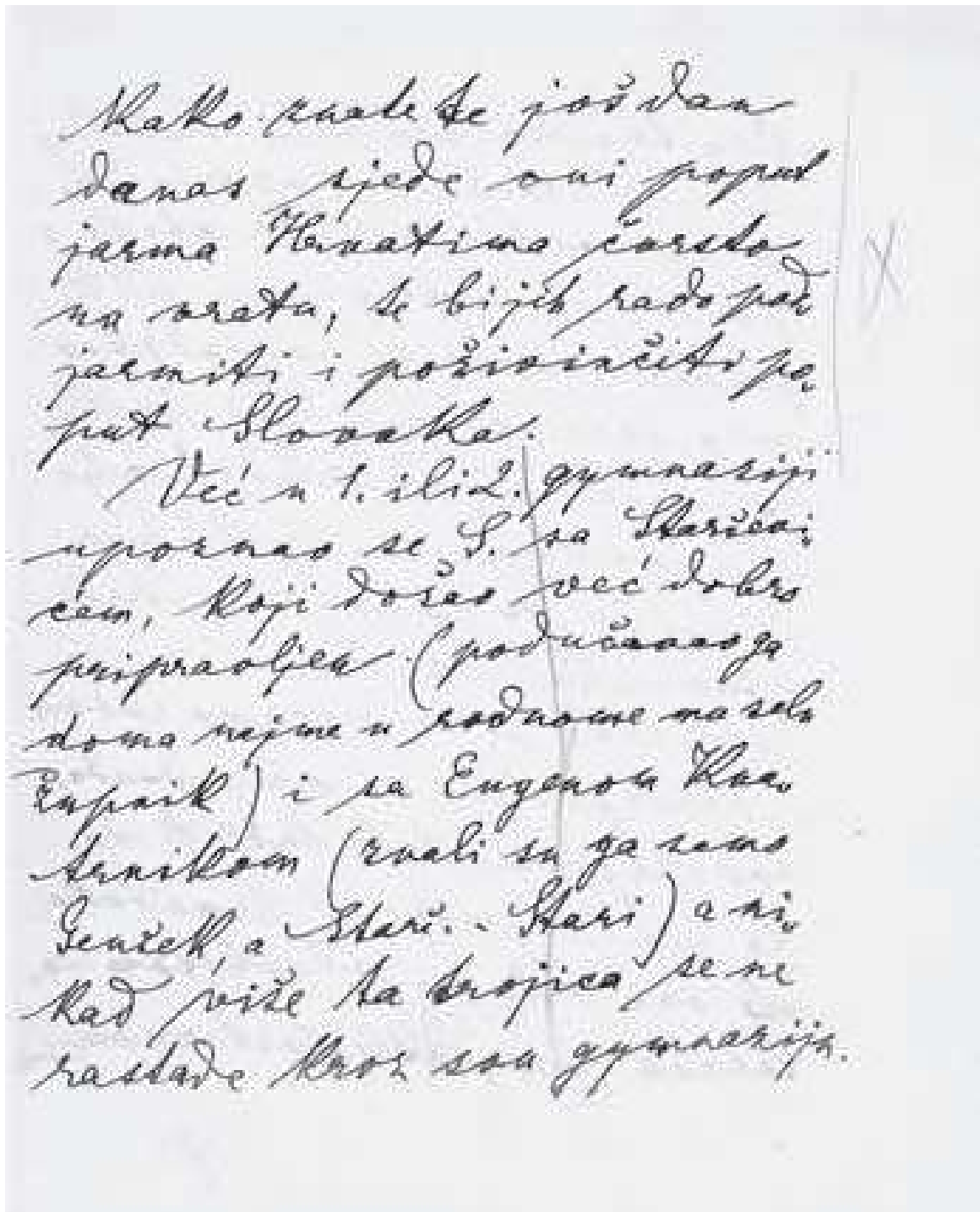
Iz magyarskoga jezika ima Skender kroz cijelu gimnasiju „veoma dobro”. Nije ni čudo, učio se milo- i ljubkozvučnom tom jeziku 6-8 li godina, učitelj bio mu pravi pravcati Magyar „Ružučka” – a još u sijedoj starosti znao je nejednom citirati svoju magyarštinu, kod njega sastojeću od 3-4 li kitice neke pjesmice a žalim, što ju ne imam napisanu. Nesamo Skender već i njegovi saučenici znali su tak izvrstno magyarski, jer su se dogovorili, da se tom jeziku učite neće, jer

137 Mući.

138 Grupa konjanika.

139 [Napomena u rukopisu:] Dio grada ležeći podno ruševine gradine Samobor. (gradj. u 12. vijeku.)

bi jih Magyari pomagyarili a već kao djeca hodali su „na Magyarone”, najme razbijati jim okna. Šta ćete, djeca, pa ne znaju bolje. Magyara se time riješili nijesu, kako znate te još dan danas sjede oni poput jarma Hrvatima čvrsto na vratu, te bi jih rado podjarmiti i poživinčiti poput Slovaka.



Već u 1. ili 2. gimnaziji upoznao se Skender sa Starčevićem, koji došao već dobro pripravljen (podučavao ga doma najme u rodnome mu selu župnik) i sa Eugenom Kvaternikom (zvali su ga samo Genček, a Starč. Stari) a nikad više ta trojica se ne rastave kroz svu gimnaziju. Ova trojica već onda ozbiljno bi razmatrala i razpravljala o „samostalnosti” Hrvatske, o podpunom otrgnuću od Ugarske – najme od gospodstva magyarskoga nu i od bečkoga, biva od nadvlade živilja njemačkoga. Tu dakle bio zametak tako zvanj Starčevićanskoj ideji.

Pribirala se tu nesamo Bosna i Hercegovina – o čem dandanas Magyari stali kričati da te zemlje patre¹⁴⁰ k Hrvatskoj, što oni viču u vlastitom interesu, da za *fait accompli*¹⁴¹

93. uzmognu pozobati i nje s Hrvatskom skupa sve na temelju „Nagodbe” i bratske ljubavi; sigurno imaju već u pripravi zemljovide te vrsti – kao što je i Hrvatska svagdje „utjelovljena” Ugarskoj. – Tri ona „sanjara” priklapala su Hrvatskoj Štajersku i Krajinsku – ne poput Magyara, da pozoblju te zemlje, već po naravi, srodstvu i vjekovitom pravu.

Stari Kvaternik, otac Genčekov, bio učitelj gimnazije a dopuštao je najboljim, biva najmarljivijim učenikom, te su smjeli dolaziti u praznicima četvrtkom¹⁴² i nedjelom u njegovu kuću, gdje se opet razpravljala povijest Hrvatske i drugo a stari bi profesor i tu mladićem sproširivao vidokrug znanja.

Danas, 15. svibnja, stojeći na gornjem šetalištu, uz Ždverce [sic!], motreć razlogu Zagreba, nekom je phantasmagorijom izčeznuo mi pred očima samostan Milsr. sestara, universa, kazalište a sa njihovom se prostoru stere ovelika mljaka, rećbi ribnjak je, jer eto vesele mužke mladeži okol nje (te mljake najme) gdje mlate vodu koja prska visoko u zrak i po njima, love ribice pa kojim bio dom nedaleko, dovukli bi i korito, – brode se provisornim jezerom. I samo se kaže, Skender je medju njima a zapovijeda improvizovanoj flotti. Nedaleko je igralište na glasu, „Ciglana” a tu se opet skuplja vesela mladež, lopta, naganja se a ne znam već imena svim igrama, što su je izvadjali; i jašili su, nu ne na konju, već jedan drugome o vratu a jačali se bez službene gymnastike, poslušni zahtjevom mladog, bujnog, zdravoga tijela, kojemu svaka mišica peremptorički¹⁴³ zahtjeva gibanje.

Onodobce stanovao Skender u Petrinjskoj ulici – nejednom iduć kupati se u Savu, pokazivao mi nad krovom dva, ovelika okna s udubinom, svoju najme sobu.

140 Pripadaju.

141 *Fait accompli* (fr.) – svršen čin, gotova stvar.

142 Četvrtak i nedjelja bili su nenastavni dani.

143 Kategorički, imperativno.

94. Dakle lijepa, prostrana soba, izvrstnu, starovječnu, „purgersku” starohrvatsku koštu, jesti možeš i van obroka po miloj volji, jer u kući ima svega u zalihi – krava, svinja, povrća, dobra stara vina – slovom: božji blagoslov – a za sve platio mjesečno 4, velim četiri for[inte]. Jednom poslije spomenutih gymnastičkih vježba, spavao je 24-36 sati ujedno – gazdarica pustila ga, da se siroček naspava, kad tako lijepo, sladko diše a moj Skender probudi se hiti u školu, čini mu se kasno a dojurivši u gornji grad, nadje školu praznu, jer bio četvrtak a on legao spavati utorkom oko jedanaeste noćju. Osim na Ciglani, po danu lutali su hrpimice, kamenje u džepovima, noćju razbijati okna poznatim Magyaronima. Šta ćeš, valja se i okupati u Savi, jer naučen vičan si vodi, imajuć doma u Samoboru Gradnju¹⁴⁴, diljem vrta i livade, zar da budeš u Zagrebu umoran, kad je i iz Petr. ulice do Save dosta podaleko?

Sastajali se mladići često kod „Staroga”¹⁴⁵, koji stanovao na „Potoku” – ta kuća stoji jošte danas a ima lice kao ostatak neke obranbene kule ili stražarnice podno Kaptolskih zidina, jer Kaptol da bio nekoč obkoljen i odjeljen od donjega grada utvrdom – sada su za tim i mjestimice na tim zidinama kanonički, dosta lijepi vrtovi. Gledala sam nekoč u nje s visine moje podrumsko-Kolaške¹⁴⁶ škole, koja se nalazila na desnoj obali Potoka a okna šk. sobe razita¹⁴⁷ su bila sa kanon. vrtovima na lijevoj obali. Mjestimice zaclanjale [sic!] su vidik jednospratne kuće na istoj obali, gdje preko potleušica razgovetno si vidio u vrtove kanoničke. Pogled dosta staroromantičan.

Kuću, gdje Stari stanovao, prozvali su djaci „Republika”, (bolje *respublicae*) jer, naši junaci, košto vidite

95. nijesu bili prijatelji forme monarchističke. Kad su htjeli biti sasvime na „samu”, otišla bi ta trojica „urotnika”, u Novu ves, skoro kraj nje u neznatnu krčmicu zemljaka „Tkalčića”, (Skender ima rodjake tog imena; mal ne svi u Zagr. [Zagrebu] živući Tkalčići – i pok. Ivša T. historik, neki činovnik T. čizmar T. i drugi, svi su bili bližnji – prvog il drugoga koljena bratići i sestrići.) taj bi jim odstupio sobicu, svoju, kamo drugi gosti nijesu došli – a u tom su kutiću ta tri tkalca, Stari, Genček, Skender, prala predju, navijala osnovu i utke¹⁴⁸ sadanje Starčevićanske „Stranke prava”, koju sada jako pogriješno zovu „Frankova”. Svakiputa kod te riječi ćutim kao ćusku. (akoprem je nikad ne dobih.) Mislim, da ime Starčevićeva stranka, ne smije se mijenjati.

Ta trojica bila su jedna duša, jedna misao.

144 Gradna – potok u istoimenome naselju u Samoboru.

145 Starčevića.

146 Pjevačkoga društva *Kolo*.

147 U razini.

148 Potke.

Malo po malo stali su priopćivati svoje ideje i drugim saučenicima, to znanjcima, nu većina smatrali to bud praznom, nezdravom fantazijom, ili gotovom ludorijom. Molim vas, taj maleni narodić, Hrvata je šakica, pa kako bi bez pomoći drugog, jakog naroda – razumij Magyara, Nijemaca – prevrlih prijatelja, požrtvovanih pobratima, koji Hrvate „uzdržavaju”, – mogli postati svoji? Neostvariva idea.

Mladići se razidoše. St. [Stari]¹⁴⁹ u theologiu u Peštu, Gen. [Genček]¹⁵⁰ u Zag. a čini mi se kasnije i u Beč¹⁵¹, Skender jer bio premlad za theol. (po želji matere, koju neizmjerljivo ljubio) na godinu dana u Zagorje kao odgojitelj k vlastelu, mislim Domjaniću nedaleko Klanjca, gdje je imao priliku proučiti cijelo robstvo podanstva prije g. 1848. i sabrati mnogokoja izkustva o tyraniji i bezdušnosti vlastela a još gorje njihovih t. zv. hišpana¹⁵². Nejdnom akoprem neizkusan, mlad, prepirao

96. sa vlastelom radi nepravda počinjenih, ili dozvoljenih da počine drugi bogim robotnicima, živo se za nje zauzimajući. Svi su ga u svoj okolici zvali gospon Skender, za prezime kao da nisu znali; voljeli su ga. Godinu dana kasnije primljen bje u I. theologiju, u Crnu školu.

Koncem škol. g. 47. ostavi tu školu, te ode u stolariju, što već spomenuh prije. God. 48. pako zvala sve i svakoga u srce domovine u Zagreb.

Kako je Skender išao iz Požuna u Z. preko Beča, sastao se tamo sa zagreb. deputacijom koja tu baš izposlovala naimenovanje Jelačića za bana. Kukuljević član deputacije predade Skenderu pismo za sabor, da je Jel. naimenovan. Skender veselo žuri se kući – putem sastane ga pošte upravitelj – ime ne znam, pitajući kamo Skender tako žurno. „Eno veselu nosim vijest, Jel. [Jelačić] naimenovan banom.” Poštmeštar nebudi lijen, poput strijele hiti kući, upregnu, pa žuri se raznosti veselu vijest diljem Granice i civilne Hrvatske – Kasnije naimenova ga ban ravnateljem pošte za Hrvatsku i Slavoniju. Ovako se to živi „praktički”.

Skender istodobce banu u dosta živahnu, da ne rečem burnu sjednicu saborsku, ne mareći za vrevu, kriknu: „jelačić hrvatskim je banom[”] te preda vijest – stafetu predsjedniku.

Onda ne bijaše telegrafa – te Skender bio skoroteča¹⁵³ vesele vijesti. A nikad ni u snu ne pade mu na um lukavost poštmeštra, koji ga je preskočio, preuzevši

149 Starčević.

150 Kvaternik.

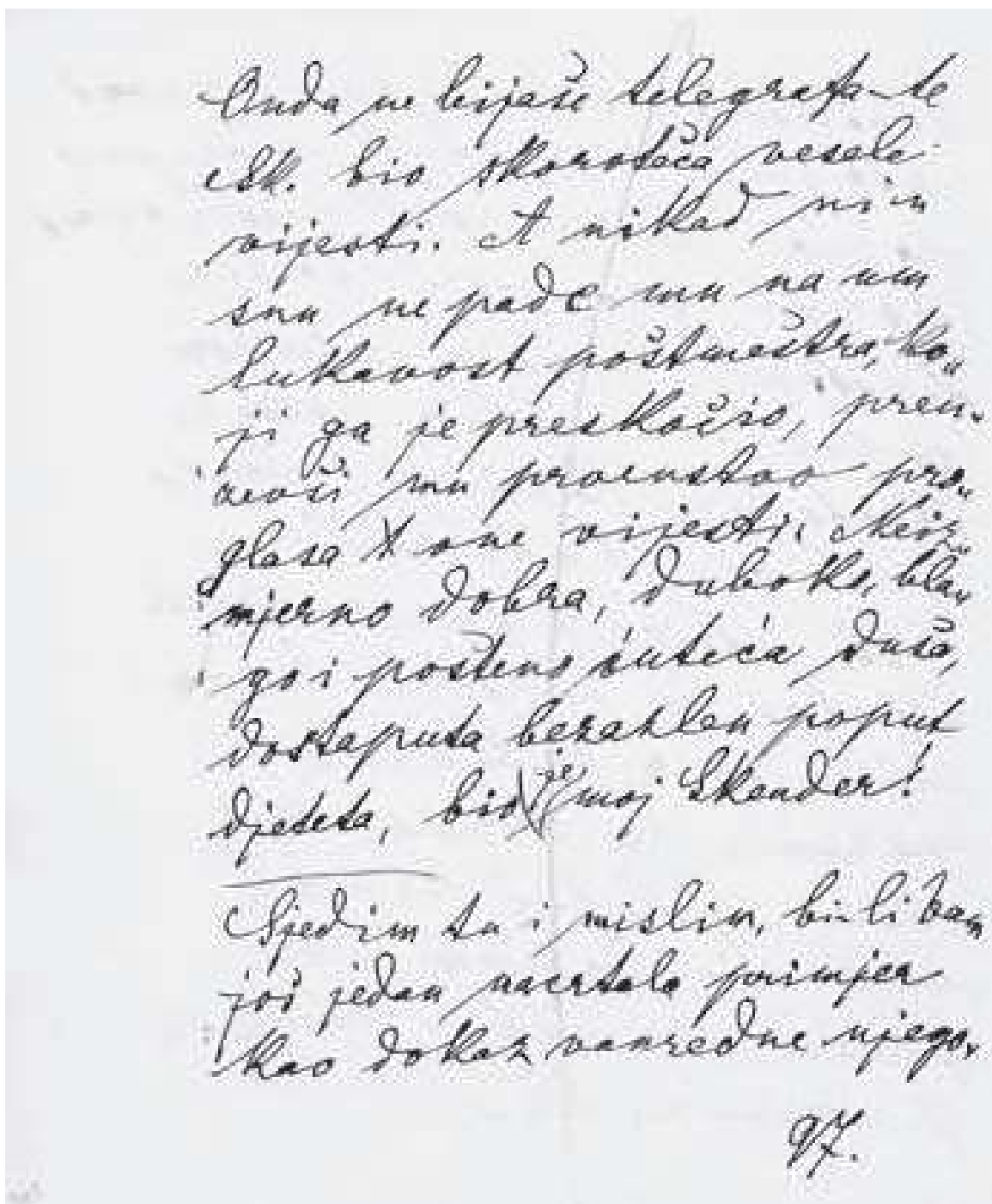
151 Kvaternik je studirao filozofiju u Zagrebu, teologiju u Senju i Zagrebu te pravo i pedagogiju u Pešti.

152 Vjerojatno od mađ. ispán, špan – upravitelj, nadglednik vlastelinstva, usp. župan (Hrvatski jezični portal, <https://hjp.znanje.hr/>).

153 Teklić, glasnik, kurir.

mu prvenstvo proglaša one vijesti. Neizmjereno dobra, duboka, blago i pošteno
čuteća duša, dostaputa bezazlen poput djeteta, bio je moj Skender!

Sjedim tu i mislim, bi li Vam još jedan nacrtala primjer kao dokaz vanredne
njegove



97. plemenitosti. Scena se zbiva samo nekoliko mjeseci poslije gore navedenoga. Vodja ili glava političkoga gibanja bio doktor Ljud. Gaj, a silan imao je upljiv. Skender bio kod njega kao doma, prisustvovao često i intimnim razpravama tičućim se dakako javnosti. Približavala se banova instalacija – gosti se sakupljaju: iz Krajinke, Slavonije, vojvodine (Srbije). Dojuri i knez srbski – Gaj mu ponudi a on primi pogostinstvo, stanujuć kod njega. Nebje onda silnih, elegantnih gostiona kao danas, a knez, bivši pastir, nije možda imao velikih zahtjeva tičući se urednosti.

Dan je instalacije. U Zagr. slavlje.

„Molim Vas, Skenderu, knez je boležljiv, ne može prisustvovati – budite s njim, da nije toli osamljen.”

Skender bi možda radje bio vani kod slavlja, ali ne možeš odreći, ne da se. Zamuknu a Gaj brže pridoda: „Znate, uglova je soba, vidjeti ćete sve, jer povorka ide ovuda u Markovu crkvu.”

Skender pristade a nejednom ponavljao mi, da je knez bjesan poput razjarena lava, hodao amo tamo po sobi a tihano štrmljao i kleo. Kasnije je dosta mirno razgovarao sa Skenderom bistro, pametno – ali ni riječju ne dotičući se pojava vani.

G. [Gaj] pozajmio od kneza – čini mi se 80 tisuća for. tobož u ime bana, da treba – ali ban – ne Gaj na instalaciju. Jel. [Jelačić] o tom ne znadijaše - - G. ne htjede da se knez slučajno sastane s banom a stvar ne dodje na vidjelo. U što Gaj te novce trebao – ne zna se – kasnije priznao tu varku knezu a da će ih povratiti donijeti u Beč ili u Biograd. Kasnije – mislim g. pedesete, doznao je Skender

98. od Dr Václovika, sekretara knezova, kojim se je načinom stvar svršila.

Gaj sbilja došao u Beč, moliti kneza, da se strpi – a ovaj, omjerivši ga prezrivo od glave do pete, ruknu: „Klekni robe!” Gaj tako učini.

„Džaba ti!” kriknu knez a dotaknu, Skender je rekao: ritnu, ga nogom, „nosi se do netraga!”

G. teturajući ode, čim bila stvar svršena.

Kud i kamo Gaj s novcima, ne zna se – a kneza srbskoga držao t. reć zauznjenoga, samo da ban – ne znavši dakako ničesa o „dugu” – ne dođe s njim u doticaj. Knez poslije ipak se dočepao bana, stvar se saznala, knez ljut poput zmaja, otišao u Beč, a ban Gaju naložio, da mahom odputuje za njim a stvar izravna. Kako? spomenuto gore.

97.
se glumitosti. Svega se ubi,
na samo nekoliko mjeseci
poslije gore navedenoga
vodja ili glava političkoga
gibanja bio doktor Lind. Taj
a sila i moć uplije. St. bio
kao njega kao žena, prava,
stavna i čisto i istina
razpravama i činjenica se
deklorirano. Ustoli
čakala se banoa i učala,
cija gosti se sa kapla
je: iz Krajiške Slavni
je, vojvodine (Srbije).
Dojuri i kret. Taj ma
pauzi a sa prava i pogo.

Stranica rukopisa Marije Fabković (HŠM A 2265)

Napisah č.¹⁵⁴ novellicu „Svatbena postelja” – a upotrijebih gore navedeno jer u njoj dolazi takodjer instal. Jelačića, Skender nikako nedade; to da ne smije u javnost, – radi povijesti, te G. bio a mora ostati historičkom osobom u razvoju

154 Vjerojatno misli novelu na češkom.

probudjenja hrv. naroda; akoprem za Gajeve dobe zvali su se „Iliri”. Košto bi bila morala cijelu novellu preinačiti leži mi rukopis tu, jer nemili mi se taj posao. To bijaše prije tri godine. Ovako Skender branio Gaja takoreći, da G. mora pred narodom stajati čestit da bi time cijela stvar probudjenja izgubila svoj sjaj čistoće i (prestige) nesebičnosti.

Posluhnuh a moja svatbena postelja spava u surici¹⁵⁵.

Karakteristiki Skenderovoj spada i to, kakav su respekt pred njim imali ovdašnji židovi, doseljenici, švabi, kao n. p. rabbineri, njihov orguljaš-pjevači s kojima Skender nije nikada obćio, a ipak su o njem govorili tu davno živući, nu hrvatski ne znajući – jer znati trebali (sada znaju kojekako): „Ist der Fabković ein [nečitko] Croat” a od daleka bi ga pozdravljali; „[nečitko], topar dan.”

99. O Lentulaju, podbanu znao Skender sa slašću pripovijedati, koli originalan to bio muž. Brat mu, mislim takodjer višji činovnik, dnevice i točno pohadjao bi brata Mirka (podbana) a onda su se „razgovarali”. Jedan bi sjedio, ne govoreći ništa, drugi se šetao sobom amo tamo šuteć – a umorivši se, bi on sjeo a drugi ustao na šetnju. Časimice u dugim pausama dogodilo se, da bi koji od njih lanuo: „Tako brate, tako je” – a opet zašutio. Ili bi obadvojica istodobce prošborili istu riječ o istom predmetu, što je ipak dokazom njihove istomišljenosti. Šutečke isti su slijedili predmet u mislima, pak ista slijedila rezultanta.

(U ostalom, to se nama, Skenderu i meni vrlo često dogodilo, da smo iznenace o istom počeli govoriti predmetu, pošto smo se prije razgovarali „šuteći” iza oduljega razgovora.)

Ne znam, koji od njih morao je u Beč – nerado išao je bez brata; pobivši dugo kod njega, oprostiše se nijemim zagrljajem. Kad je Lentulaj dobio „orden”. zvaio slugu: „Jurić, Jurić, tu su mi gospoda iz Beča nekaj poslala”, a podanao kutijicu slugi, „na, spravi to nekamo duboko medju rublje, znaš, da se nebi sgubilo.” A nikada te stvarce nije više gledao. Kad bi ga tko upitao, zašto takovo odlikovanje ne stavi na ogled, odvratio bi: „Jurić je tu škatuljicu dobro spremio, lje se ne će izgubiti.[”]

Pritužio se Lent. [Lentulaju] neki činovnik, da novine grdo o njemu (o činovniku najme) pišu a Len. na to „A oni to čitaju?”

„Tà dā!”

155 Vrsta posude.

„Vidiju”, će na to L., „ja jim take stvari nikad ne čitam, jer ne imam lazno [sic!].” a tim se pritužba svršila. Stopram poslije njegove¹⁵⁶

100. saznala je širja publikum, da L. bio doktor jurist. [juristike]. Da je skroz i skroz od kosti pošten bio Hrvat, muž čelik-karaktera, veliki dobrotvorac, to su znali svi, a zet mu Mirko Bogović svim pravom napisao mu (sv. Jure) na grobnom spomeniku:

Mirku Lentulaju,

Hrvat pravi, plemenite krvi, a vrlinom od prvaka prvi; domovini služeć dugovjeko plemstvom srca slavan glas si stekô. Štovan, ljubljen i po smrti vrijedi, da ga svatko spominje i slijedi.”

6. svibnja 1864 u 86. god dobe svoje.

- - - - -

Godine 1860 došli smo u Karlovac, gdje je Kvaternik češće bio kod nas, a tu bi se prela i utkivala prijašnja idea o samostalnosti i ujedinjenju hrvatskih zemalja. Kvaternik zatim proputovao pol Europe a stupio u odnošaje sa odličnima, dapače i mogućnim muževima. (u Italiji i u Ruskoj) a rukopisa, veliku donesao množinu, najme svojih bilježaka, pa izvadaka iz archiva to u Rimu, to iz Petrograda i od inuda [sic!].

Stari [Starčević] bio taj čas velikim bilježnikom riječke Županije. Na veliko nagovaranje Von. [Vončine] primio St. [Stari] (g. 1861) tu službu – a radi nekakvog oštrog izraza o banu pri župan. skupštini V. se za uvijek razišao sa St. koji se mahom zahvaljio na službi te ode u Zagreb, te bio kod odvjetnika Šrama¹⁵⁷ concipient¹⁵⁸. Bolje reći, on je bio odvjetnikom a riješavao Šramu teške, zamršene, već dugovječne parnice. Šrama su svi zvali samo Poldek – i on bio saučenik Sk. Kvat. i Star. [Skenderu, Kvaterniku i Starčeviću] nu ne tkalcom spomenute osnove one trojice.

Starom svaki čas bi ponudjivalo s visokoga mjesta to službe to izdatne ženitbe, ali on nije primao prve, niti je pristajao

156 Vjerojatno nedostaje jedna riječ u rukopisu: Možda se htjelo reći: Stopram poslije njegove **smrti** saznalo se...

157 Odvjetnik Lavoslav Šram, otac kazališne glumice Ljerke Šram, bio je gradski zastupnik i potpredsjednik Hrvatskoga sabora.

158 Koncipijent – odvjetnički pripravnik, vježbenik.

101. na druge. Htjelo se je najme sputati ga, sapeti okvirima (službom i ženitbom) poput lava okovima. Nijesu uspjeli. Dr Starč. nije bio oženjen, dapače niti zaljubljen a moj muž nejednom spomenuo o tom, koli silnu žrtvu Starč. doprineo domovini, što nikad ne dotaknu se žene.

Činio tako iz principa, da se uzmogne sav predati domovini, te ga ne bi porodične brige, nevolja i stradanje žene i djece navelo, da sidje s nastupljene staze. Kad bi se o tom, dakako samo medju nama, poveo razgovor, Skender bi uvijek s uzdahom rekao: „Siromak Ante!”

Godine 1865. Star. biran bio poslanikom – dugo bi trajalo, da tumačim, na temelju česa – nije posjednikom bio – se ta stvar omogućila, a tu sam prisistvovala divnoj sceni u saboru. (Nisam onda imala još mjesta te dopisivah sa sabora u č. [češke] „Nàrodní Listy”). Sjednice, kojim onda prisustvovala i Granica, bile su veoma žive i zanimive.

U večer kod klubske sjednice – dogovoriše se ter utanače o čem će se sutra razpravljati – žalibože, što ne znam više točno o čemu – a Granica biti će složna s opozicijom. Al kad tamo, graničarski poslanici više o tom ne znaju, ostadoše sjediti: mjesto da ustajanjem izjave suglas. Dr Star. ustane, začudjen se porazgledava sabornicom, – vidim ga kao danas – zaustavi se pronicavim pogledom na Graničarima a jasno, razgovetno, polagano veli: „Eh, gospodo, onda sam ja medju gauneri^{159!}”

U taj mah svi graničarski poslanici se trznu, oberstar Zastavniković na smrt blijed, ustade, vadi sablju, drugi

102. za njim, desnica na sabljama, a neopisiva nastade krika i vreva – mislih, raznijeti će tog čovjeka, njih toliko – biti će krvi – nu Star. [Starčević] stoji poput pećine u uzburkanome morju – miran, tih, motreći njihovo kostrušanje. Trajalo dugo, dok je mogao predbaciti jim nevjeru i izdajstvo – sinoć smo tako zaključili a vi danas ovako? – –

„Opozvat, opozvat!” bučili su – recimo dakle: „nevjera, izdajstvo”, Star. na to, jer svaka stvar ima svoje ime.”

To samo kratko navodim radi karakteristike Star. a opet silno čudjenje, da se Skender uhva občiti s takovim revoltantom, akoprem Skender onda nije mogao često biti s Dr Star. poradi škole. Nu kad bi se sastali, onda su izostavljeno si nagradili: Skender bi češće dohadjao k Anti nego ovaj k nama. On, s prirodjene si delikatnosti, – „tà mogao bih Vam samo škoditi, da me njihove uhode vide, često dolaziti amo”, znao bi reći. Al zato bio sav sretan, kad ga Skender pohodio.

159 *Gauner* (njem.) – lupež.

Razumijeva se, da je Klaić poput pravog policijskog spürhunda¹⁶⁰, znao za svaki Skenderov korak i referirao o njem svojim osebnim načinom i s poetičkim svojim pridodacima.

Kasnije priselila se iz Rijeke amo cijela tiskara u Kukovićevo kuću, Gajeva ulica, pak i redakcija „Hrvatske”, a konačno i Dr Star. [Starčević] kao urednik – ali ne uz svoje ime. Stanovao 14. god. s nami na istom hodniku, dijelilo nas je jedno dva hvata od našeg do njegovog stana. Skender i Star. bili su onda dnevice skupa, osobito u večer. Medju obojicom vladala je uvijek podpuna

103. harmonija, u koju se samo jednom zavukao oštar neskladan ton.

Sinovac doktora Ante St. [Starčevića] oženio se s bivšom telegrafisticom u Jastrebarsko koja nije znala dobro hrvatski, bivši odgojena po „zagrebački”. Pohodila nas je, dapače i prenoćila kod nas nekoliko puta. U govoru miješala je spolove: bijeli oprava, plavo šešir i drugo.

Neko poslijepodne zovne doktor Skendera, koji za oduljeg poboravka dodje kući uzrujan, dapače srdit. Nečuveno!

„Pomisli si, šta mi se priputilo”, reče mi. „Stari pokaže mi odprto i razastrto pismo, te me pita: Čija je to ruka, tko je to pisao?” „Pogledam, te velim, to je moje pismo!”

„A Stari na to briznu u plač, kako ga nikad vidjeo nisam.” „Šta sam u ludnici?” pitam ga. A on odvraća: „A to ti Skendere, ti si bio kadar to meni načiniti?” „Ne razumijem, govori s menom razgovetno, ti luduješ.”

„Ta sam veliš, da je ovo tvoje pismo”, reče Stari. U kratko: David¹⁶¹ dobi anonymni list – a ruka živo živcato Skenderova – u kojem opisuje silno raztrošništvo Davidove žene a šta ja znam, – što sve još o njoj. Dr David Star. pošalje taj list dr. Star. Anti s tvrdnjom – groza, koli glupom! – da sam ga ja diktirala Skenderu - - a mi oba i uz najbolju volju i težnju ne bi znali sastaviti nešto tako genialna - - -

Skender indigniran otišao od St. rekavši mu samo: „Nisam to pisao, a da mi o tom više ni ne pisneš.” pa ode u svoju sobu. Ja pako pri sprovodu dokt. Ante, vidjela sam Davida i ženu mu stajati pokunjene u veži

160 *Spürhund* (njem.) – pas tragač.

161 David Starčević (1840. – 1908.), političar i odvjetnik, nećak Ante Starčevića.

104. omjerih obojicu od pete do glave kao da jih nikada ne vidjeh, a prošla sam gore. Nije David – ne znam uzroka – već odulje vremena se pohadjao sa stricem. Godine kasnije doznadoh, kako žena Davidova raširila medju znancima, da pišem anonymne listove, pomogla njoj i g. Kumičićka u plemenitome tom poslu.

Prije 3-4 godine boravivšoj na Šipku kod g. Kopačke, reče mi iznenadce: [„] Tà uvijek zaboravljam, izručiti vam, da David bi rado došao amo, da Vas moli oproštenje radi one potvare anonymnog pisanja. Da je saznao za pravoga pisca.”

„Molim”, odvratih, „budeli za to prilike, izvoljte mu reći i da se ne trudi, jer da se ga više ne sjećam.”

Tako tvrda sam ja. Bješe ženi mu ići po redu k onima gdje me ocrnivala. – Više jih ne vidjeh.

- - - - -

Imao bi sada doći red na Genčeka, mislim Kvaternika a sve me strah, da je toga preveć i da Vas umaram pa sve to i nespada u životopis Skenderov – a opet ipak spada. Izvoljte si izabrati!

Jedno doba radilo se o tom, da bi se Skender dao birati za poslanika, naravski za opozicionalnoga. – Potle uvidjela su sva trojica nemogućnost izvedenja, jer oba ostadosmo bez službe. A sin u svijetu; imutka nije.

Kvaternik mi nikad drugač nereče, nego: „kumice”. Sjedili smo sve troje, on Skender i ja u posebnoj sobici u Krebsgartenu¹⁶² na obali Korane, ja vodu u ustima, da mi taloži silnu zubobolju – slušajući pažljivo

105. živahno pripovijedanje Kvat. o njegovom putovanju. Na prstu lijeve ruke svjetlucau mu se divan prsten, s vjenčićem briljanta u kojima se lomili traci već na zapadajućega sunca, dolazeći amo otvorenim oknom, odbijajući se od mirne, kao zrcalo gladke površine Korane. Posrijed vjenčića alem-kamenā strčao krasan rubin. Pošto je K. uz pripovijedanje živahno rukama agitirao, to i ne hotećke morao si prsten opaziti, već poradi krasne igre dragulja. Posrijed pripovijedanja K. se naglo obustavi pa me zapita: „Kumice, na što vi sada mislite?” Ustadoh, da izpraznim usta al on, prije nego sam odgovoriti mogla na prvo pitanje, stavi mi drugo: „A zašto voda u vašim ustima?”

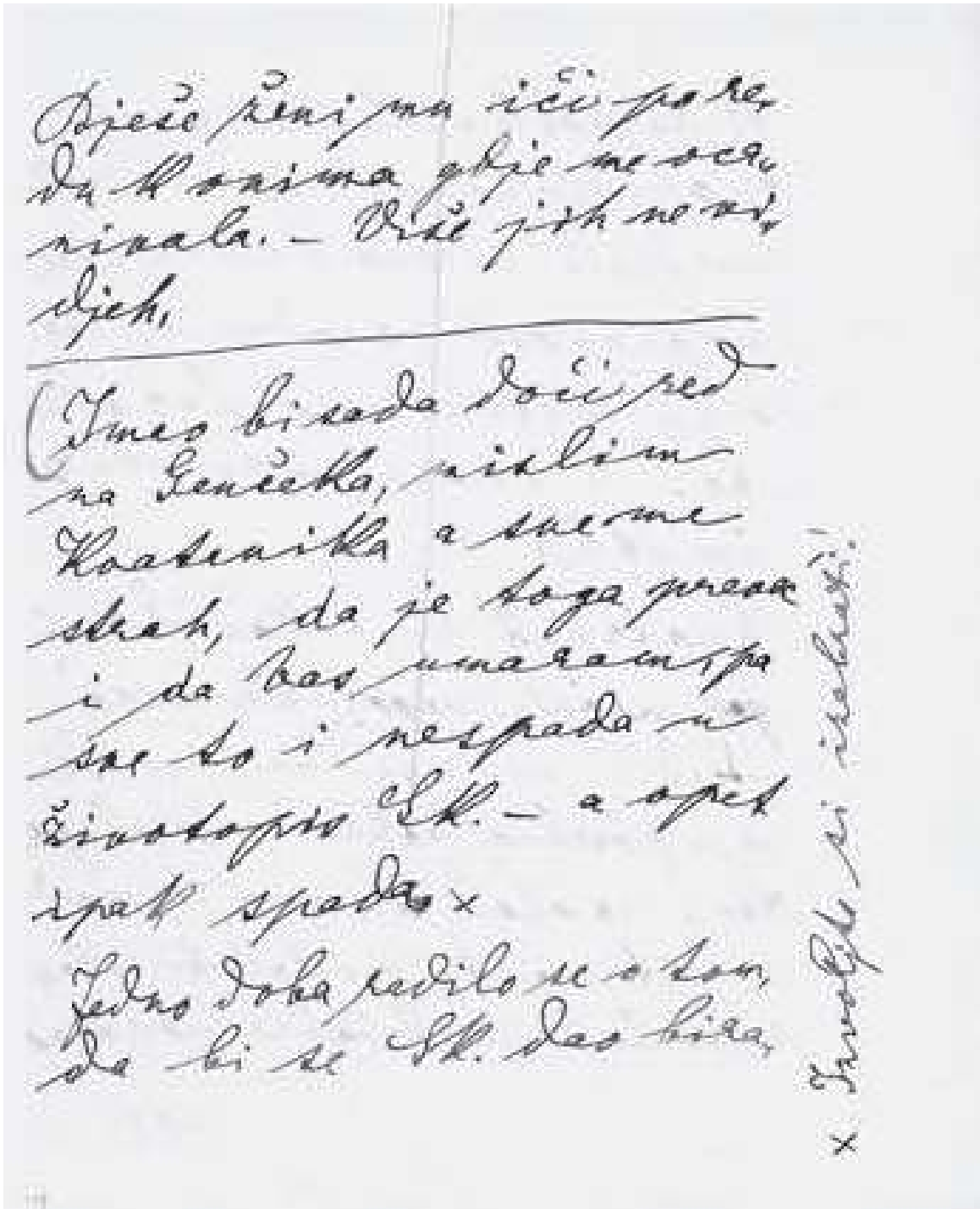
„Silna me mori zubobolja”, odvratim.

Sav u čudu, K. ustade pa reče: „A to vi tak mirno podnašate paklene boli?”

162 Krebsgarten – Rakov vrt.

„Nema fajde”, odvratim po virovitički, „liječnik veli da bolni zub ne smije izvaditi, jer bi mi pukla čeljust, buduć su koreni srašćeni, moram dakle trpiti.”

„Kumica, dajte mi ruku, imati ćemo mi dva još posla”, pa sjede na prijašnje mjesto.



„Još mi je reći”, opet ja, „da sam mislila za vašega pripovijedanja o Garibaldim, na irskoga kralja (ne znam sada ime) a na svetoga Patrika.”

„A što Garib. ima posla sa sv. Patrikom?” smijući se, zapita Kvaternik.

Sv. P. putovao Irskom i propovijedao, a to toli divno, gotovo čudesno, da je svakoga začarao i dah slušaoci zadržavali u sebi, samo da jim ne izmakne nijedno njegovo slove. Propovijedao bi pred crkvom, jer u nutar nije mogla utisnuti se silna množina savjeta, navalivša amo sa sviju strana kraljevine. U množini puka stajao u pokorničkom sivom odjelu i kralj

106. tik sv. Patrika. Ovaj u žestini propovjedi dignu putnu svoju, teško okovanu batinu, providjenu odozdol oduljim bodežem a s prilične visine čvrsto ju zabode u tlo. Dakako da nije znao, da je zajedno probô i nogu kraljevu, koji niti se maknu, niti se trznu, ne htijuć smutiti propovjednika.

„A to bi vi, kumice, kao taj irski kralj”, našalio se Kvat[ernik].

„To ne”, odvratim, već vi pripovjedate poput sv. Patrika začaravajuć svoje slušatelje.”

„Pravo, kumice, svoje doba nešto ću vas zamoliti.”

A zamolio je.

Već u Zagrebu ne znam potle koliko godina, dodje K. a podaje mi zamotak.

„Kumice, ovo mi dobro spravite, stavim vam to na dušu, a nikomu o tom negovorite. Slobodno gledajte, česa ste čuvari”, pa sam odpre kutijicu izvadiivši iz nje ovelik, pomno papirom omotan pečatnik, približi mi k licu, a ja čitam: „Narodna vlada”. Svoje doba ću tu kutijicu od vas potražiti.”

Škakljiva stvar, pomislim, te stavim zamotak u pisaći svoj stol.

„Bi li rekla Skenderu?” nastade zamršeno pitanje u meni. Ne, ako bi do nečesa došlo, biti ću odgovorna samo ja.

Stavih kutijicu (drvenu) u limenu, zakopah ju za kantarom¹⁶³ u pivnici, radi premetačine, jer policija bila Kv. [Kvaterniku] uvijek za petama a znalo se, da k nama zalazi. Ležala stvarica mirno u svom skrovištu a stopram po smrti Kvater. pokazala sam ju Skenderu a uzela sam otisak. Neznam, imadem-li još gdje taj papirić.

I Skendera i Star. [Starčevića] – razumijeva se, svakoga za se zvale su

163 Kantar – vrsta vage.

107. oblasti a izpitivali o Kvat. a što su bile nakane nu nije nijedan znao s njima šta izreći; K[vatarnik] nije se nijednom od te dvojice (Skenderu i St[arom]) povjerio.

Jednom došao predvečer putujući talijanski trgovčić, sa skatuljom finog sapuna. Nikako se nije dao odbiti da mi već bilo neugodno, ja sama doma, Skender s djecom negdje na šetnji, služavka van kuće a ne možeš se talijana riješiti. Poslije ponovnog odbića urine mi komad sapuna u ruke, ja njemu što je iskao, samo da se riješim nemila gosta. Iduć za njim da zatvorim, on još mi reče na tiho. „Ne mojte sapun preveć makati u vodu.” pa konačno ode.

Kasnije nadjoh u sapunu malu plechnastu, tanku kutijicu a u njoj na finom napisan listić od Kvat. piše ovo i ono pozdravlja i pita o kutijicu. Predrobno¹⁶⁴, nu čitljivo bilo mu pismo; pisao u Milanu. Unatoč takovom povjerenju K. nije nam ništa priobćio o svojim nakanama poradi ustanka Herceg-Bosne, kako se je tvrdilo.

Otišao nekog dana sa saborskim stenographom Bachom, inače pravnikom, mladićem to izvrstnim, čestitim, nadarenim svimi svojstvi budućega učenjaka i kroz čestita čelik-Hrvata – a nijesu se vratili više.

Biti će Vam poznato, da su nedaleko od Plitvičkih jezera Kvatarnika i Bacha, ubili iz zasjede, strijelivši je [sic!] odzad sjedeće na kolima. Učini tako kompanija Graničara vlaha na zapovijed oberstara Rašića.

Sve ovo za stalno poznato Vam je. Ali:

Nekoliko godina za tim boravih o praznicima na Šipku blizu Jastrebarska. Vlastnik tog imanja bio odvjetnik, doktor Kopač i supruga mu. Često smo Skender i ja boravili na Šipku kod

108. gostoljubive te porodice, a djeca, naročito ženska, prionula su k nama, da ne možeš bolje a unatoč našoj strogosti¹⁶⁵ i konsekvenciji pri ponašanju k njima, kad bi nam bile predane dušom i tijelom, ljubile su nas, kaošto mogoste spaziti iz posmrtnih sažalnica, pis. [pisanih] sa Šipka, Beograda i odnekud iz Sleske. Podpisano: Stanka, Tinka (Vojnovićka), Vera.

Gladni poput vukova vratismo se jednom sa Ozlja, pješice a rekoše nam, da imamo goste. Nebrineći se puno za nj, mi u vrt, da što založimo. Tekar u blagovaonici već kod stola. gos. Kop. [Kopač] predstavi mi oberstara R. [Rašića] a meni, kao da tko razpaljenom iglom probode grud. Tu i tamo probije šala a

164 Presitno.

165 [Umetnuta bilješka na margini]: nejednom – svakako uz potrebu, izkarali smo je strožje i oštrije nego roditelji jim a kolikoputa i rado se sjećaju tih momenata i „zlatnih” riječi a hvale za nje. I jučer mi Stanka isto ponavljala.

Skender bi me kadšto čudno pogledao. Bio šutljiv, gdje inače razvedrio bi cijeli stol svojim dosjetkama.

Akoprem kod stola dvorio inuš, ipak udesilo se tako, da mi je ober. R. podavao zdjelu s pecivom. A tu opazim na ruci mu dobro poznati mi prsten sa rubinom – kao kapljom svježe krvi – a vjenčićem brilanta. Zamagli mi se pred očima, ruka zadržće, a pecivo pade na stol. Odoh u svoju sobu, te se podah čudnim meditacijama. Ne bijaše dosta, da su Genčeka kao bijesnoga psa ubili iz zasjede, već i taj dragocjeni prsten ne vratiše ženi mu, već sjajio je na ubojničkoj ruci. Izpričali su me, dole, da sam naglo iznemogla, valjda od mnogo hodanja. Darovatelj prstena, taj nekoji onodobni potentat¹⁶⁶, nije se nadao, koga će taj dragulj kititi.

Pitate me, jesam-li još čuvarom kr. ili kraljevinskog pečatnjaka? Nijesam. Poslije smrti Kvaternika odplivah s kutijicom posred Save, a otežkavši ju i kamenom, poronih ju u zelenkaste Savine talase.

Amen!

109. Kadgod me posao donio Kvaterniku - - (uredjivao i o svom trošku izdavao Hrvatsku a ja tom dala par feuilletona o školstvu, o zabavištu. Kako bi čitanke imale biti druge za selo poradi gospodarstva poljskog i kućnog, druge za prilike gradske) pokazivao bi mi silu drobnog svog rukopisa, izvadjenog iz svijuju znamenitih europskih archiva.

„Gle, kumice, gle krasnog, prekrasnoga materijala za našu i drugih Slavena povijest.[”]

I svačesa tu ima. (Stanovao s početka Mesničke ulice I. spr.)¹⁶⁷ Regali puni i dvije oveće škrinje na tlu pod oknom.

„Vidjeti ćete to veselje, kada sve uredim te izdam.”

Mahom iza vijesti o smrti mu, policija – svakako po nalogu vlade – sve je zapečatila i skonfiscirala a možda se i danas još ne zna, kamo je ta sila manuskripta zapela. Supruga mu, Ruža, višeputa bi zahtjevala, da joj te rukopise vrate, al utaman.

Nedvojbeno, da su sve uništili ili bacili u nezasitno ždrijelo magjarskoga Molocha. A bio to za stalno veoma cjeni, nenadoknativi material.

Na Plitvicama pripovijedali su nam seljani, kako je Kvaternik, sjedeći u kolima, strijeljen u ledja, naglo se ustao, ruke raširivši u vis, pade na sjedalo, ne izustivši ni glasa, kad su opetovno u ledja mu poslali više hitaca.

166 Velemoža, moćnik.

167 [Na margini]: ne sjećam se broja kuće, nu stoji i danas.

Mladi mu suputnik Bach mahom se srušio.

Na mjestu ubojstva s mjesta su jih pokopali kao bijesne cucke, a ne zna se, nije li još bili živi. Kad je tužna udovica išla pohoditi mužev grob, – rašla je na njemu – leća. Ta mu je možda i danas spomenikom. A za tu staru, mužku koketu „Hrvaticu” – stare, mlade, presvijetle, pretamne, veleučene i preglupe – sabiru na „spomenik” – bogac, Zagreb!

110. ¹⁶⁸a spomenik za rado bi sabrati 100.000 ne znam jel kruna jel for. Ako se to mora – ako je taj čovjek sbilja bio spasitelj Hrvatske, to neka se ti milodari obrate na organiziranje zavoda, koji bi štiti to pale, to inače unesrećene djevojke te brinuo se, da nebi dvanajstgodišnje a još i mladje propadale prostitutici, koja bi inače odlične, visoke časti imajuća gospoda makar i pisci – dragovolje podpomagali, najme propast djevojaka – djece. Je li Vam poznat slučaj – „genia” Djalskoga. A slobodno neka te dame takovom spasnom institutu nadjenu ime Strossmaierove zaklade. Bilo bi spasonosnije za budući ženski hrvatski naraštaj nego što će mrtav stajati [nečitko].

Mislim da već spomenih što oblasti ne dopustiše prenijeti Kvat. [Kvaternika] u Karlovac. Tužne li žene! Kad nas je kasnije pohodila, nismo se, sirote, poznali. Tako bila s boli preobražena.

- - - - -

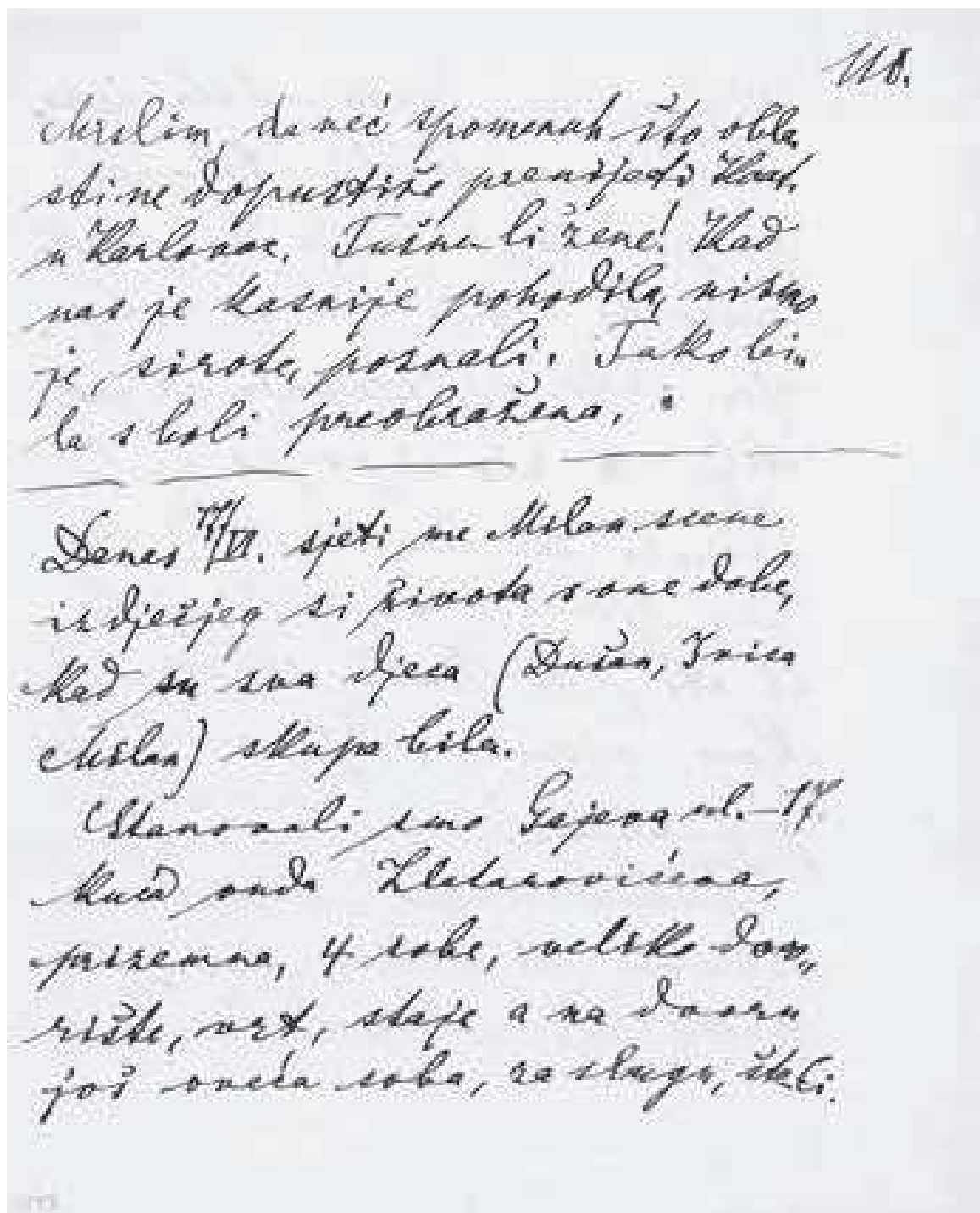
Danas 17. VI. sjeti me Milan scene iz dječječ si života s one dobe, kad su sva djeca (Dušan, Ivica, Milan) skupa bila.

Stanovali smo Gajeva ul. – 17. Kuća onda Zlatarovićeve, prizemna, 4 sobe, veliko dvorište, vrt, staje a na dvoru još oveća soba, za slugu, što-li. U njoj su se djeca učila, igrala prema potrebi. Akoprem gospodska, bila kuća onizka. Djeca su imala uru za ustajanje. Ako oklijevaju iz postelje, zlo si ga po nje! Zaspala sva trojica, ili se bar spavajuća pričinjala – al eto ide Babo [Skender] sa štrcaljkom, vičući: Djeco na noge junačke!

Dušan hups! otvorenim oknom na ulicu, za njim ostala dva. A ne budi lijen iskoči i Skender sa strcaljkom za njima, oni vežom na dvorište a svaki je dobio svoj mokri blagoslov. Onda Kneipu nebijaše ni glasa, ni traga a mi se polijevali. Lijepa li prizora na tu četvoricu u bijeloj toaleti, bos, razčupani. Kad šala, šala, kad sbiljnost, to je druga.

- - - - -

168 [Na margini crvenom olovkom napisano]: umetak ne spadajući k rukopisu.



Stranica rukopisa Marije Fabković (HŠM A 2265)

Opazka ili dodatak god. 1873., kad su obadvojicu htjeli pensionirati. Skender ozbiljno se je spremao, da će si kupiti verglec¹⁶⁹, obući se u crno, cilind na glavu – a teško bi Vam bilo pomisliti si, kako užasno grdo Skender izgledao u

169 Vergl ili verglec – mehanička glazbena sprava.

cilindru! Ići ću na Jelačićev pred kavanu, – ta pozna me svaki a dati će Skenderu po grošić. Uzimao je stvar tako osbiljno, da bijaše posla, dok je uvidjao, da bi ga proglasilo ludom a zaprlo na smatranje Milosrdnjakom ili u Stenjevac.

111. On je kadar bio izvesti svoj naum, česa se i bojala vladna gospoda, jer Skender nije se tajio sa svojom osnovom. O drugim nakanama već Vam pisah.

- - - - -

Imaginacia i njezino djelovanje.

Skender šetajući se u Genovi obalom uz morje, svaki čas bi koji od barkara nudjao mu svoju ladjicu. Skender valjda zamišljen, mirno bi odbijao. Prošavši već dugi red tih veslača a dosadilo mu to neprestano ponudjivanje; otrese se oštrijim glasom: „Tà pustite me jednom na miru!” Starac uzpravi se, prekrsti ruke na grudima, omjeri Skendera te reče: „Signore, que bella manièra!”¹⁷⁰

Skender zabezeknuo se, poda starcu ruku, izvinjavajući se. Od tog je dana starac danomice vozio u široku pučinu, gdje bi Skender daleko plivao a brodar ga stojeći čekao. Reče mu: Ja ću vas pričekati ondje kod nekoga broda a vi doveslajte za mnom. Skender odali se od starca a to mu iznenace bane misao: „A šta, da se ovuda skita morski pas?”

Od toga časa počne više čeprkati po vodi, nego plivati, izgubi pravilna tempa, zasopti se a jedva, jedvice dohvati se lanca, kojim je učvršćeno sidro. A mornar sa palube doviknuo je: „Eno, gospodine, već se svukoh, da idem po vas. Dobar čas motrih nepravilna Vam tempa a prije ste tako sigurno, mirno plivao. Što vam je pozlilo?[]”

„Imaginacia, prijatelju”, odvrati Skender sjetih se morskog psa a gotovo čutih, da me lovi za nogu.”

„Eh, to bi mi znali i oglasili, da se on ovuda skiče.”

Nadošao stari mu mornar i odbrode tragom Genove.

- - - - -

Prisutnost duha.

God. 1845. za Hallerovog¹⁷¹ ubijanja, htjedoh reći banovanja. Skender odlazio s prijateljem ili znancem s Markova trga u

170 Gospodine, kako lijepa ruka!

171 Franjo Haller (1796. – 1875.), hrvatsko-slavonsko-dalmatinski ban i general. Banom imenovan 1842., sudjelovao u međustranačkim borbama u Hrvatskoj, proglašen odgovornim za „srpanjske žrtve” nakon krvavoga obračuna na Markovu trgu 29. srpnja 1845.

112. Gospodsku ulicu, kad eno tane zahvati mu druga i sruši ga na tle. Skender pade s njim a negiblje se, znajući, da će inače pucati i u njega; smatrajuć oba mrtva, pustiti će bar nje na miru. Drug mu bijaše sbilja mrtav.

- - - - -

Selo Fabkovići u Bosni.

Već prije više godina zanimao se Skender o selo Fabkovići, koje da postoji u Bosni ili Hercegovini. Od djetinjstva mu neka priča motala se glavom, da najme predji mu doseliše se amo iz Bosne, nu temeljito što nije se znalo, samo tradicija. A ta je u stara ljeta opet u njemu oživila, te¹⁷² stade se tu i tamo izpitkivati, o toj stvari. Pisao bi i znancima i bivšim učenicima, deseći se ondje: ništa, pa ništa do zapornog odgovora.

A gle! Lani na skoro po njegovoj smrti, priobčila [sic!] mi je bivša mu sudružica, g. Milakovička, da zet njoj, g. K. Müller (predstojnik) sbilja pronašao tamo seli Fabkovići – eno kao kod Jastrebarska Cvjetkovići, dalje Krašići i dr. Zloba udesa, da vijest za nj toli željena, nije mogla stići do nas tri, četiri mjeseca prije. G. M. sam je to stopram onda saznao.

Jošte mi je spomenuti, koli ćutljiv bio Skender u pogledu pučkih pjesama. Čuvši nje – one starinske, kao: Još Horvatska nij' propala, ili božićne, pa one rodoljubne iz godine četrdeset osme, vojničko koračnice, Rusanove; to bi mahom proplakao: „Ah! ovo dira u srdce”, rekao bi, „one nove, preveć su umjetnički izvajane – ma i lijepe – al ne diraju dušu kao te starinske.[”] Velika, plemenita, svoj narod duboko ljubeća bila ta njegova duša.

172 [Umetnuto]: kotarski predsjednik, Kladanj, Bosna.

spodsku ulicu, kad ina 112.
kane rehati na drugo
strući ga na sle. St. pada
srijm a negiblje se, zna
jući, da se ^{ihaj} pucati i u nje
ga, smatrajuć oha metak
pucati je bar nje na ni
ra. Druga bijaš obilje
metak.

Selo Fabkovići u Bosni.

Već prije više godina pari
veo se S. u selo Fabkovići,
koje da obitava u Bosni ili
u Hercegovini. O djetinjstvu
ma neta priča molala se gla.